

واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛ ۲. مطالعه موردی: سازمان دیانت ترکیه با محوریت سیاست‌گذاری متمرکز دینی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۱۲

مرکز پژوهش‌های
مجلس شورای اسلامی

شماره مسلسل: ۱۹۶۴۸

کد موضوعی: ۲۷۰

عنوان گزارش:

واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛
۲. مطالعه موردی: سازمان دیانت ترکیه با محوریت سیاست‌گذاری متمرکز دینی

نوع گزارش: طرح و لایحه □، نظارتی □، راهبردی ■

نام دفتر:

مطالعات فرهنگ و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

تهیه و تدوین:

جواد صبوری کزج

ناظران علمی:

موسی بیات، رضا دهقانی (دانشیار دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران)

مدیر مطالعه:

سینا عصاره‌نژاد دزفولی

اظهار نظرکنندگان خارج از مرکز:

فرهاد پالیزدار (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، ابوالحسن خلیج منفرد (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، محمود صدقی‌زاده (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، محمدرضا ستاری (سرپرست سابق رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا و کارشناس ترکیه در سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی)، علی حکیم‌پور (معاون اسبق رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا)، حسن صفرخانی (رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، عبدالرضا راشد (وابسته فرهنگی سابق سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در استانبول)، رضا کرمی (کارشناس حوزه علویان ترکیه در سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی)

گرافیک و صفحه‌آرایی:

سیده فاطمه ابوطالبی

ویراستار ادبی:

سیده مرضیه موسوی‌راد

تاریخ شروع مطالعه:

۱۴۰۲/۰۸/۰۱

واژه‌های کلیدی:

- سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی
- حزب عدالت و توسعه ترکیه
- سازمان دیانت
- بنیاد دیانت
- جماعت‌های اسلامی ترکیه
- کارکرد اجتماعی
- نهاد دین
- احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین

فهرست مطالب

۶	چکیده.....
۷	خلاصه‌مدیریتی.....
۹	۱. مقدمه و بیان مسئله.....
۱۱	۲. تبارشناسی سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه در ادوار مختلف.....
۱۱	۲-۱. دوره محدودیت‌های دینی و کنترل آزادی‌های مذهبی (۱۹۲۴-۱۹۵۰ میلادی).....
۱۱	۲-۲. دوره نادیده‌گرفتن جریان احیای دین (۱۹۵۰-۱۹۸۰ میلادی).....
۱۲	۲-۳. دوره نگاه ابزاری به دین (۱۹۸۰-۱۹۹۷ میلادی).....
۱۲	۲-۴. دوره محدودیت آزادی‌های مذهبی و تحت فشار قراردادن دینداران (۱۹۹۷-۲۰۰۲ میلادی).....
۱۳	۲-۵. دوره آشتی دولت با دین و دینداران (۲۰۰۲ میلادی- تاکنون).....
۱۳	۳. ساختار غیردولتی، غیررسمی و سنتی دینی در کشور ترکیه.....
۱۵	۴. مهم‌ترین نهادهای دولتی و رسمی دینی در کشور ترکیه.....
۱۵	۴-۱. سازمان دیانت ترکیه.....
۱۶	۴-۲. نهاد مسجد.....
۱۹	۴-۳. آموزش دینی.....
۱۹	۴-۴. انجمن‌ها و بنیادها.....
۲۱	۵. یافته‌های سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی ترکیه در دوره دولت اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه).....
۲۱	۵-۱. گسترش نقش فعال نهاد دین در عرصه اجتماعی (احیای کارکردهای اجتماعی نهاد دین).....
۲۱	۵-۲. توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین.....
۲۲	۵-۳. نهادینه‌کردن اسلام از طریق نظام آموزشی.....
۲۲	۵-۴. فعالیت برون‌مرزی دینی و تبلیغی در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه.....
۲۳	۵-۵. سیاست تقویت جماعت‌ها از طریق افزایش توان اقتصادی آنها.....
۲۳	۵-۶. سیاست اسلامی‌سازی جامعه با رویکرد اسلام اجتماعی.....
۲۴	۵-۷. ترویج مذهب اصلی کشور در چارچوب اسلام مدرن.....
۲۴	۵-۸. سیاست کنترلی و همراه‌سازی علویان.....
۲۵	۶. بحث و نتیجه‌گیری.....
۲۵	۶-۱. فرایند سیاست‌گذاری (پیش از شکل‌گیری نظام جمهوری تاکنون).....
۲۶	۶-۲. سیاست‌گذاری متمرکز دینی با محوریت سازمان دیانت.....
۲۶	۶-۳. تأمین اقتصادی مردمی با محوریت بنیاد دیانت.....
۲۶	۶-۴. سیاست دینی فعال در خارج از کشور.....
۲۷	منابع و مأخذ.....

فهرست جدول و تصاویر

۱۷	جدول ۱. درآمدها و هزینه‌های صندوق ساخت و نگهداری مساجد [۳].....
۱۸	تصویر ۱. مسجد سلطان احمد.....
۱۸	تصویر ۲. مسجد ایا صوفیه.....

واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛ ۲. مطالعه موردی: سازمان دیانت ترکیه با محوریت سیاست‌گذاری متمرکز دینی

چکیده

با روی کار آمدن اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه) در کشور ترکیه در سال ۲۰۰۲ میلادی، سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی این کشور با تحولاتی اساسی در راستای بسط گفتمان اسلامی و اسلامی‌سازی جامعه این کشور همراه بود، این در حالی است که از آغاز تأسیس جمهوری ترکیه (۱۹۲۳ میلادی) سیاست‌های دینی عمدتاً مبتنی بر کنترل فعالیت‌های اسلامی و محدود کردن آزادی‌های دینی و مذهبی بود. حوزه دین در کشور ترکیه دارای دو ساختار غیررسمی و رسمی است که بخش غیررسمی، غیردولتی و سنتی در این کشور همان جماعت‌های اسلامی هستند و ساختار رسمی و دولتی نیز شامل سازمان دیانت ترکیه، نهاد مسجد، نظام آموزش دینی و بنیادها و انجمن‌ها می‌باشد. عمدتاً این دو ساختار مذکور بر جریان‌سازی اسلامی و تولید معنای دینی در کشور ترکیه اثر گذار هستند. در همین راستا برخی از رؤس سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در دوران اسلام‌گرایان عبارتند از: گسترش نقش فعال نهاد دین در عرصه‌های اجتماعی، توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین، نهادینه کردن اسلام از طریق نظام آموزشی، فعالیت برون‌مرزی دینی و تبلیغی در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه، سیاست تقویت جماعت‌ها از طریق افزایش توان اقتصادی آنها، سیاست اسلامی‌سازی با رویکرد اسلام اجتماعی (اسلامی‌سازی جامعه و کشور به شکل دموکراتیک و پایین به بالا)، ترویج مذهب اصلی کشور در چارچوب اسلام مدرن و سیاست کنترلی و همراه‌سازی علویان.

تمرکز ساختاری نهادهای دینی دولتی ترکیه با محوریت سازمان دیانت که موجب افزایش هماهنگی، همکاری، شفافیت و اتخاذ سیاست واحد دینی می‌شود، محوری‌ترین یافته سیاستی گزارش حاضر است. همچنین بنیاد دیانت ترکیه تجربه موفق در زمینه دستیابی به اهداف سیاست‌گذاری دینی کشور ترکیه است که با بهره‌گیری از ظرفیت اقتصادی و خصوصی، به شکل همسو و هم‌افزا با سازمان دیانت ترکیه مشغول به فعالیت است. علاوه بر این، بهره‌گیری از دیپلماسی مسجد و ایجاد رایزنی امور دینی در کشورهای اسلامی از جمله راهبردهای قابل ملاحظه کشور ترکیه در زمینه فعالیت‌های دینی و تبلیغی در خارج از کشور است.

بیان / شرح مسئله

هنگامی که اسلام گرایان در کشور ترکیه با عنوان حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی بر مسند قدرت نشستند، اسلام نقش پررنگی در حکمرانی و سیاستگذاری این کشور پیدا کرد و همچنین سیاست اسلامی سازی جامعه نیز به عنوان دال مرکزی سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور مورد اهتمام قرار گرفت. این در حالی است که پیش از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، جریان سکولار و غرب گرای ترکیه سعی در به انزوا کشیدن دین از ساحت های اجتماعی داشت. با این مقدمه، واکاووی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در دوران اسلام گرایان از سه جنبه مورد اهمیت خواهد بود: (۱) با توجه به شباهت بالا و اشتراکات فرهنگی ایران و ترکیه به ویژه در زمینه تقابل دو جریان سنت و مدرنیته، مطالعه سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور در دوران اسلام گرایان می تواند عبرت ها و تجربیات ارزشمندی در زمینه اسلامی سازی جامعه، نوع مواجهه با جریان مدرنیته برای دستگاه حکمرانی دینی و تبلیغی کشور داشته باشد. توضیح آنکه؛ کشور ترکیه بنا به دلایلی، از جمله قرابت جغرافیایی به اروپا، نسبت به ایران مواجهه سریع تری با پدیده فراگیر مدرن شدن (مدرنیسم) داشت. مدرنیته همان پدیده ای بود که طی قرون ۱۵ تا ۱۹ میلادی، نهادهای اجتماعی را در اروپا از نهاد دین جدا نمود و نظامی اجتماعی، بی نسبت با دین خلق کرد و از این طریق، به صورتی بنیادین کار کرد اجتماعی نهاد دین را از آن سلب نمود و پس از آن در قالب فرآیند مدرن شدن (مدرنیسم) به سراسر جهان تسری یافت. یقیناً مطالعه پیشینه سیاست گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه که سابقه ای طولانی تر از ایران در مواجهه با مدرنیته دارد و همچنین تلاش حزب عدالت و توسعه برای بازگرداندن کارکرد اجتماعی به نهاد دین، می تواند ورطه هایی که این دستگاه حکمرانی در زمینه احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین در کشور ترکیه با آن روبرو بوده است را به نظام حکمرانی در حوزه دین و تبلیغ در ایران بشناساند. (۲) کشور ترکیه یکی از مهم ترین رقبای تمدنی جمهوری اسلامی ایران در منطقه محسوب می شود و به همین دلیل درک واقع بینانه و صحیح از سیاست های دینی و تبلیغی این کشور دارای ضرورت است؛ (۳) بررسی ساختار دینی کشور ترکیه به منظور زمینه سازی نظری و پژوهشی برای گسترش ارتباطات دینی ایران با این کشور در راستای تقویت رویکرد امت محور و گفتمان وحدت اسلامی می تواند مورد توجه قرار گیرد.

اما لازم به ذکر است که علی رغم شباهت های فرهنگی ایران و ترکیه، این کشور تفاوت های اساسی و بنیادینی در حوزه های فرهنگ، دین و سیاست با ایران دارد که ریشه آن ها در فلسفه سیاسی سکولار کشور ترکیه می باشد و این موضوع بر سیاست گذاری حوزه فرهنگ و دین این کشور نیز سایه انداخته است. از این رو اساساً امکان الگوبرداری تام از سیاست گذاری دینی و تبلیغی این کشور برای نظام جمهوری اسلامی ایران که نظامی اساساً دینی بوده، منتفی است، بلکه هدف اصلی گزارش سیاستی حاضر، مبتنی بر جوانب سه گانه بالا، علی الخصوص نحوه مواجهه کشور ترکیه با موج مدرنیته، صرفاً بیان تجربیات سیاستی کشور ترکیه در حوزه احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین و اخذ درس آموخته هایی گزینشی است.

نقطه نظرات / یافته های کلیدی

ادوار سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه از ابتدای تأسیس این کشور تاکنون عبارتند از: (۱) دوره محدودیت های دینی و کنترل آزادی های مذهبی تحت تأثیر اصول کمالیستی که از زمان تأسیس جمهوری ترکیه تا حدود سال ۱۹۵۰ را شامل می شود؛ (۲) از حدود سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۸۰، دولت با وجود تعدیل سیاست کنترل آزادی های دینی، جریان احیای دینی را نادیده می گرفت؛ (۳) از حدود سال ۱۹۸۰ تا ۱۹۹۷، دولت نگاه ابزاری به دین داشت و از این ظرفیت برای یکپارچه سازی هویتی و مقابله با جریان چپ استفاده می کرد؛ (۴) دوره چهارم با کودتای سفیدار تش در سال ۱۹۹۷ در مقابل قدرت گیری جریان اسلام گرا شروع شد و تا سال ۲۰۰۲ ادامه داشت. در این دوره محدودیت های مذهبی همچون دوره اول شدت گرفت؛ (۵) از سال ۲۰۰۲ تاکنون، که حزب عدالت و توسعه بر مسند قدرت بوده، دوران آشتی دولت با دین و دینداران می باشد و اسلام نقش پررنگی در ساحت های اجتماعی جامعه داشته است.

جماعت ها و طریقت های اسلامی به عنوان ساختار غیر دولتی، غیر رسمی و سنتی دینی در کشور ترکیه فعال هستند که سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور بدون شناخت آنها غیر ممکن است. در ابتدای تأسیس جمهوری ترکیه، فعالیت های دینی و تبلیغی گروه های اسلامی توسط دولت تعطیل شد و از این رو بسیاری از فعالیت های شان به شکل غیر علنی و پنهانی ادامه داشت تا اینکه در دهه ۱۹۸۰ ظهور و بروز شان

در اقتصاد بیشتر شده و زمینه کنشگری فرهنگی و سیاسی آنها فراهم شد، اوج نقش آفرینی این گروه‌های دینی و مذهبی را می‌توان دوران قدرت یافتن حزب عدالت و توسعه دانست. علویان نیز ذیل ساختار غیردولتی، غیررسمی و سنتی دینی کشور ترکیه، همواره به‌عنوان یک چالش اساسی هویتی و دینی مطرح هستند. علویان در این کشور با توجه به اختلافات مذهبی که با جامعه اهل سنت حنفی دارند، همواره با کمالیست‌ها و جریان سکولار ترکیه همراهی داشته‌اند. دولت نیز در طول دوران جمهوری‌ت سیاست‌هایی را برای کنترل و همراه‌سازی آنها با جامعه ترکیه در پیش گرفته که نمونه بارز این سیاست‌ها طرح گشایش علوی بود که توسط حزب عدالت و توسعه مطرح شد.

مهم‌ترین نهادهای دولتی و رسمی دینی کشور ترکیه که سیاست‌های دولت در قبال حوزه دین و دینداران عمدتاً از طریق آنها پیاده می‌شود، عبارتند از: (۱) سازمان دیانت ترکیه (متولی دولتی خدمات دینی و تبلیغی کشور ترکیه)؛ (۲) نهاد مسجد؛ (۳) نظام آموزش دینی که شامل مدارس امام خطیب، دانشکده‌های الهیات و مراکز آموزش قرآن است؛ (۴) بنیادها و انجمن‌ها که با بهره‌گیری از کمک‌های مردمی و حمایت سازمان دیانت ترکیه از خدمات و فعالیت‌های دینی حمایت می‌کنند.

مهم‌ترین یافته‌های سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در دوران اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه) عبارتند از:

- ۱) گسترش نقش فعال دین در عرصه اجتماعی و احیاء کارکردهای اجتماعی نهاد دین در دوران اسلام‌گرایان، که در کودتای نافرجام سال ۲۰۱۶ در قالب نقش آفرینی سیاسی مساجد نمود پیدا کرد؛
- ۲) توسعه کمی ساختار سازمان دیانت ترکیه از ابتدای روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، که عمدتاً در بالا رفتن اعتبار سالیانه این سازمان و افزایش کارکنان آن نمود دارد؛
- ۳) نهادینه کردن بینش و کنش اسلامی در افراد و جامعه از طریق نظام آموزش دینی اعم از مدارس امام خطیب، دانشکده‌های الهیات و همچنین مراکز آموزش قرآن؛
- ۴) انجام فعالیت‌های برون‌مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه، در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه و تلاش برای کسب مشروعیت دینی در جهان اسلام از این روش؛
- ۵) سیاست تقویت جماعت‌ها و طریقت‌های مذهبی و زمینه‌سازی برای افزایش ظهور و بروز آنها در عرصه‌های اجتماعی از طریق تقویت توان اقتصادی آنها؛
- ۶) سیاست اسلامی‌سازی جامعه با رویکرد اسلام اجتماعی و مدنی (پایین به بالا) که در عرض اسلام سیاسی (بالا به پایین) قرار دارد و به بیان دیگر رویکرد اسلام اجتماعی به دنبال اسلامی‌سازی جامعه و کشور از مسیر دموکراتیک است؛
- ۷) تأکید ساختار دولتی دینی در کشور ترکیه بر ترویج مذهب غالب کشور بر مبنای اسلام مدرن ترکی؛
- ۸) همراه‌سازی علویان با مذهب غالب کشور و کنترل فعالیت‌های دینی آنها از طریق آموزش دینی در مدارس و همچنین حمایت‌های اقتصادی سازمان دیانت ترکیه از مراکز علویان.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین یافته‌های سیاستی گزارش حاضر ناظر بر تمرکز ساختاری دستگاه‌های دولتی فعال در زمینه فعالیت‌های دینی و تبلیغی با محوریت سازمان دیانت ترکیه است که نقطه عطف سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور محسوب می‌شود. برخی از مزایای این تمرکز ساختاری شامل اتخاذ سیاست‌های واحد، منسجم و مشخص دینی، افزایش هماهنگی و همکاری بین دستگاهی، عدم موازی‌کاری و شفافیت بالا در ارائه گزارش عملکرد و تقسیم وظایف است. یکی دیگر از تجربیات موفق در حوزه سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه، فعالیت‌های بنیادها و انجمن‌ها و در رأس آنها بنیاد دیانت ترکیه است که ظرفیت اقتصادی قابل توجهی برای فعالیت‌های دینی و تبلیغی دارد. این بنیاد به‌عنوان یک الگوی موفق، از طریق کمک‌های مردمی، فعالیت شرکت‌های تجاری منتسب به خود و حمایت‌های دولتی، اقدامات مختلفی در ابعاد فرهنگی، عمرانی، آموزشی و اجتماعی صورت می‌دهد. این بنیاد به‌واسطه هماهنگی و همسویی با سازمان دیانت ترکیه، ارتباط و همکاری با دستگاه‌های مرتبط و همچنین غیردولتی بودن و حفظ اصل مردمی، اثرگذاری قابل توجهی در زمینه فعالیت‌های دینی و تبلیغی داشته است. علاوه بر این، کشور ترکیه در دوران دولت حزب عدالت و توسعه، سیاست دینی و تبلیغی فعالی در خارج از کشور داشته که دورا هبرد قابل توجه در این زمینه، بهره‌گیری از دیپلماسی مسجد (ساخت و ترمیم مساجد در خارج از کشور به شکل گسترده و همچنین مدیریت آنها و اعزام امام‌جماعت و مبلغان دینی به این مساجد) و همچنین ایجاد رایزنی امور دینی ذیل سفارتخانه‌های ترکیه در کشورهای اسلامی است.

۱. مقدمه و بیان مسئله

پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی، در پی توافقنامه لوزان در سال ۱۹۲۳ میلادی کشور ترکیه با بنیان‌گذاری مصطفی کمال پاشا^۱ و بر مبنای اصول «اصول کمالیسم»^۲ تشکیل شد. با وجود این جریان اسلام‌گرا همواره به‌عنوان کنشگر مهم سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در کشور ترکیه در نقطه مقابل جریان سکولار و غرب‌گرا و حتی جریان‌های چپ و الحادی حضور فعال داشت. در این بین انقلاب اسلامی ایران نیز تأثیرات بسیار مثبتی بر روی تقویت جریان اسلام‌گرا در کشور ترکیه داشته است^۳ [۱۷]. پیروزی حزب عدالت و توسعه^۴ در انتخابات پارلمانی این کشور در سال ۲۰۰۲ میلادی نوید تفوق جریان اسلام‌گرا بر جریان غرب‌گرا را به همراه داشت. هر چند قبل از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، جریان‌های اسلام‌گرا همواره ظهور و بروز مختلفی در قضایای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی داشتند، اما عمدتاً با مخالفت‌های جریان سکولار و در رأس آن ارتش، به حاشیه رفته و سرکوب می‌شدند. با روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه سیاست بسط‌گفتمان اسلامی در ترکیه و همچنین اسلامی‌سازی جامعه مورد اهتمام دولت قرار گرفت، برای نمونه شعار «تلاش برای تغییر سبک زندگی مردم و تربیت نسل جوان متدین»^۵ نیز مبتنی بر همین نوع رویکرد دولت مطرح شد. بر این اساس می‌توان گفت که قدرت‌گیری جریان اسلام‌گرا در کشور ترکیه و پیگیری سیاست اسلامی‌سازی توسط آنها، اصول لائیسیته در کشور ترکیه تا حدودی به حاشیه رفته یا به تعبیری دیگر، باز تعریف شد و به جای آن، رویکرد اسلامی به موضوعات اجتماعی نقش پررنگ‌تری نسبت به قبل پیدا کرد. بنابراین می‌توان گفت که اسلام جایگاهی مهم، اثرگذار و عمیق در سیاست‌گذاری و حکمرانی کشور ترکیه پیدا کرد.

اما در این مجال، واکاو و سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه از سه جهت می‌تواند مورد توجه واقع شود:

۱- از نظر فرهنگی کشور ترکیه شباهت فراوانی با کشور ایران دارد که مهم‌ترین آن بروز نزاع دو جریان سنت و مدرنیته است. هر دو کشور ایران و ترکیه، تاریخ با شکوه اسلامی خود را گذرانده‌اند^۶ و با ظهور آتاتورک در ترکیه و رضاخان در ایران، آغاز حرکت جدی دو کشور به سوی غربی‌شدن و اوج جدال دو جریان سنت و مدرنیته با تضعیف مظاهر سنت رقم خورد. اما کشور ترکیه بنا به دلایلی، از جمله قرابت جغرافیایی به اروپا، نسبت به ایران مواجهه ریشه‌دارتر و سریع‌تری با پدیده فراگیر مدرن‌شدن (مدرنیزاسیون) داشت. مدرنیته همان پدیده‌ای بود که طی قرون ۱۵ تا ۱۹ میلادی، با بازمهندسی نظام‌های اجتماعی (فرهنگ، سیاست، اقتصاد، آموزش و غیره) این نهادها را در اروپا از نهاد دین جدا نمود و نظاماتی اجتماعی، بی‌نسبت با دین خلق کرد و از این طریق، به صورتی بنیادین کارکرد اجتماعی نهاد دین را از آن سلب نمود و پس از آن در قالب فرآیند مدرن‌شدن (مدرنیزاسیون) به سراسر جهان تسری یافت. علی‌رغم این موضوع، انقلاب اسلامی در ایران و به قدرت رسیدن جریان اسلام‌گرا در ترکیه (حزب عدالت و توسعه)، معادله دوگانه سنت و مدرنیته را این بار به نفع طرف اسلام‌گرا در هر دو کشور تغییر داد. در واقع امروزه با وجود افق تمدنی جمهوری اسلامی ایران و همچنین سیاست اسلامی‌سازی حزب عدالت و توسعه (حزب منسوب به اسلام‌گرایان ترکیه)، هر دو کشور ایران و ترکیه در پی سیاست‌گذاری با هدف اسلامی‌سازی جامعه هستند. بر این اساس دو کشور ایران و ترکیه مسیر نسبتاً مشابهی را در زمینه حکمرانی طی می‌کنند و موضوع اسلامی‌سازی جامعه مورد تأکید و اهتمام هر دو کشور قرار دارد. بنابراین مطالعه ابزارهای سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه و نوع مداخله حاکمیت در دینداری مردم، می‌تواند تجربیات جدید و قابل ملاحظه‌ای داشته باشد و مطالعه پیشینه سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه که سابقه‌ای طولانی‌تر از ایران در مواجهه با مدرنیته دارد و همچنین تلاش حزب

۱. مصطفی کمال پاشا یا همان آتاتورک در سال ۱۸۸۱ میلادی در سالونیک (یکی از شهرهای یونان) به دنیا آمد و در ۱۰ نوامبر سال ۱۹۳۸ از دنیا رفت. وی در ۲۹ اکتبر سال ۱۹۲۳ جمهوری ترکیه را تأسیس کرد و از این جهت جایگاهی کاربزماتیک در بین مردمان ترکیه داشت. مصطفی کمال پاشا پیش از تأسیس جمهوری ترکیه جزو سرداران نظامی دولت عثمانی بود [۲۰].

۲. «اصول کمالیسم» در جهت ایجاد دولت-ملتی نوین در سرزمین ترکیه امروزی و مبتنی بر ناسیونالیسم ترکی در سال ۱۹۳۱ میلادی توسط حزب جمهوری خلق تنظیم و مشخص شد. این اصول در سال ۱۹۳۷ میلادی در قانون اساسی ترکیه به ثبت رسیدند. اصول کمالیسم در واقع به‌عنوان یک ایدئولوژی بر کل ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ترکیه حاکم گشت. این اصول عبارتند از: ملی‌گرایی، سکولاریسم، جمهوری خواهی، دولت‌گرایی، انقلابی‌گری و اصلاح‌گری [۱۸].

۳. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رابزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۹۷، ۱۱۰، ۱۱۰، ۱۶۲۰، ۸۲-۰۱. p.

۴. حزب عدالت و توسعه (Adalet ve Kalkınma Partisi) در ۱۴ اوت سال ۲۰۰۱ میلادی با انشعاب از حزب فضیلت و به رهبری رجب طیب اردوغان تأسیس شد. این حزب در انتخابات مجلس ترکیه در نوامبر سال ۲۰۰۲ میلادی به پیروزی رسید و وارد عرصه قدرت در کشور ترکیه گردید. حزب عدالت و توسعه با وجود اینکه ریشه در احزاب اسلامی ترکیه داشته و بزرگان آن پایبند به اسلام هستند، اما در عین حال رویکردی محافظه‌کارانه نسبت به سکولاریسم دارد [۲۰].

۵. در ادامه روند رفع موانع دینداری در کشور ترکیه توسط حزب عدالت و توسعه، رجب طیب اردوغان، نخست‌وزیر و دبیر کل حزب عدالت و توسعه در سخنرانی خود، در کنگره شاخه جوانان حزب، در ماه آوریل ۲۰۱۲ میلادی، از تربیت نسل جوان متدین سخن گفت. نسلی که در آن هم ارزش‌های دموکراتیک و سکولار را تجربه می‌نمایند و هم به فضیلت‌های دینی و اخلاقی توجه می‌کنند [۱۱].

۶. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه تلفنی با ابوالحسن خلیج منفرد، رابزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۹۷، ۱۱۰، ۱۶۲۰، ۸۲-۰۱. p.

۷. صفویان در ایران و عثمانی در ترکیه.

عدالت و توسعه برای بازگرداندن کارکرد اجتماعی به نهاد دین، می‌تواند ورطه‌هایی که این دستگاه حکمرانی در زمینه احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین در کشور ترکیه با آن روبرو بوده است را به نظام حکمرانی در حوزه دین و تبلیغ در ایران بشناساند.

۲- کشور ترکیه، یکی از مهم‌ترین رقبای تمدنی و منطقه‌ای ایران است که همواره در زمینه دینی و تبلیغی نیز فعالیت‌های قابل ملاحظه‌ای در سطح داخل کشور و همچنین جهان اسلام داشته است و خود را وارث امپراتوری چند صدساله عثمانی به‌عنوان داعیه‌دار خلافت اسلامی می‌داند. از این جهت رصد سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه می‌تواند، شناخت دقیق‌تری از وضعیت حکمرانی فرهنگی این کشور ایجاد کند تا تصمیمات و سیاست‌هایی منطبق بر واقع، پیرامون مسائل دینی و فرهنگی اتخاذ شود.

۳- شناخت از ساختار دینی کشور ترکیه به‌منظور زمینه‌سازی نظری و پژوهشی برای تقویت ارتباطات دینی جمهوری اسلامی ایران با این کشور در راستای نگاه امت‌محور و گفتمان وحدت اسلامی^۱ مورد اهمیت است. برای مثال رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه، پیرامون اهمیت این موضوع معتقد است:

«به‌نظر بنده مهم‌ترین کار ما در روابط فرهنگی با کشور ترکیه، ساماندهی ارتباطات دینی با این کشور است. توسعه ارتباطات دینی با کشور ترکیه اثرات مثبت فراوانی در زمینه‌های فرهنگی، سیاسی و حتی امنیتی برای ما دارد. اگر ارتباطات دینی ما با کشور ترکیه توسعه پیدا کند، در هیچ موضوع فرهنگی با این کشور به مشکل نمی‌خوریم، فقط در بحث‌های مذهبی این امکان دارد که ما با کشور ترکیه به چالش بخوریم و در طول روابط تاریخی ما با آنها [یعنی از دوران امپراتوری عثمانی تا ترکیه جدید] نیز بدین شکل بوده است. در واقع مهم‌ترین نقطه آسیب روابط ما با کشور ترکیه، مباحث دینی و مذهبی است که اگر آن را ساماندهی نکنیم، آسیب می‌بینیم، اما اگر بدان توجه کرده و اصلاحش کنیم، موجب تقویت روابط فرهنگی ما با کشور ترکیه می‌شود. پس از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و اردوغان، موضوع دین برایشان اهمیت بالایی پیدا کرده است که از این جهت فرصتی است تا روابط دینی مان را تقویت کنیم و اگر از این موضوع غفلت کنیم، این فرصت تبدیل به آسیب می‌شود»^۲.

بنابراین تلاش می‌شود که در گزارش حاضر به شکلی جامع به کلیت سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه به‌همراه زمینه‌ها و بسترهای شکل‌گیری آن پرداخته شود. در همین راستا ابتدا تبارشناسی سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه از تأسیس ترکیه جدید تا به امروز مورد توجه قرار گرفته تا نوع مداخله دولت در موضوعات دینی و تبلیغی در طول ادوار مختلف واکاوی گردد و همچنین مشخص شود که سیاستگذاری دینی و تبلیغی در این کشور چه مسیری را طی کرده است. سپس دو سطح غیررسمی و رسمی نهاد دین مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

در واقع ساختار نهاد دین در کشور ترکیه، به دو بخش غیررسمی و رسمی تقسیم می‌شود که بخش رسمی و دولتی آن عمدتاً به شکل متمرکز توسط سازمان دیانت به‌عنوان نهاد متولی، مدیریت و سیاستگذاری می‌گردد و بخش غیررسمی و سنتی ساختار دینی و تبلیغی کشور ترکیه، جماعت‌های اسلامی را شامل می‌شود.^۳ در این گزارش اصول و مشی سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در دوره اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه) با رویکردی اکتشافی، استخراج شده است و به‌طور مشخص نوع مداخله دولت اسلام‌گرا در موضوعات دینی و تبلیغی برای گسترش اسلام و به‌اصطلاح اسلامی‌سازی بررسی می‌شود. در انتهای کار نیز به جمع‌بندی وضعیت سیاستگذاری و ساختار دینی و تبلیغی کشور ترکیه به‌همراه درس‌آموخته‌های سیاستی این حوزه پرداخته شده است. در جریان گزارش حاضر برای جمع‌آوری داده و اطلاعات، علاوه بر استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی، با افراد خبره این حوزه (رایزن‌های فرهنگی ایران در ترکیه در ادوار مختلف، اساتید دانشگاهی، فعالان حوزه دینی و فرهنگی ترکیه و غیره) نیز مصاحبه علمی صورت گرفته است.

لازم به ذکر است که با وجود شباهت‌های فرهنگی فراوان بین دو کشور ایران و ترکیه، اما تفاوت‌هایی اساسی و بنیادین در حوزه‌های فرهنگی، دینی و سیاسی بین دو کشور وجود دارد. مهم‌ترین تفاوت‌های فرهنگی، دینی و سیاسی کشور ترکیه با ایران، در زمینه اصالت اندیشه جدایی دین از سیاست (سکولاریزم) در عرصه سیاسی این کشور است که بر فرهنگ و دین ترکیه نیز سایه انداخته است. از این‌رو، بدیهی است که هدف اصلی گزارش حاضر، نمونه‌برداری تام‌از‌الگوی احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین در کشور ترکیه نیست و این گزارش صرفاً به دنبال تجربه‌کاوی سیاست‌گذاری حوزه دین و تبلیغ این کشور در راستای احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین، با توجه به جنبه‌های حائز اهمیت مذکور می‌باشد.

۱. برای نمونه، رک: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=28622>

۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدیقی زاده، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۰۹۷/۱۱۰۹۷-۱۶۲۰۰/۸۲-۱. p.

۳. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه تلفنی با ابوالحسن خلیج منفرد، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۰۹۷/۱۱۰۹۷-۱۶۲۰۰/۸۲-۱. p.

۲. تبارشناسی سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه در ادوار مختلف

دین اسلام، نظام ارزشی مسلط جامعه عثمانی را تشکیل می داد، اما بلافاصله با تشکیل جمهوری ترکیه بر مبنای سکولاریسم، حاکمیت ترکیه در مسیری علیه دین قرار گرفت و سعی در حذف مظاهر دینی از عرصه آموزش، حقوق، هنر، ادبیات، اقتصاد، زبان و همچنین فضای عمومی داشت و خدمات و تعلیمات دینی تحت کنترل دولت در آمد. در دوران تک حزبی سیاسی، سکولاریسم به شیوه ای افراطی درک و تفسیر می شد و محدودیت های شدیدی برای فعالیت های دینی وجود داشت. پس از گذار از این دوران به نظام چند حزبی و افزایش آزادی نسبی، تفسیر سکولاریسم مقداری تعدیل شد و گام هایی در زمینه آزادی های دینی برداشته شد، تا اینکه با به قدرت رسیدن اسلام گریان دوره آشتی دولت با دین آغاز گردید [۲].

۱-۲. دوره محدودیت های دینی و کنترل آزادی های مذهبی (۱۹۵۰-۱۹۲۴ میلادی)

در این دوره مناسبات دین و دولت تحت تأثیر اصول کمالیسم قرار داشت و مبتنی بر پوزیتیویسم (اثبات گرایی) از رویکرد اجتماعی با دین فاصله گرفته شد و حکمرانان به جای نهاد دین، نهاد علم را هدایتگر جامعه می دانستند^۱ و همچنین با قرار دادن دین تحت کنترل دولت سعی در باز تولید دین اسلام در عقلانی ترین الگوها [عقلانیت مادی] داشتند. در واقع سیاست های دینی دولت کمالیست ها تا جنگ جهانی دوم و پیش از روی کار آمدن حزب دموکرات مبتنی بر رد میراث عثمانی (خلافت اسلامی)، در مواردی دین زدایی و همچنین اعمال محدودیت های دینی و کنترل آزادی های مذهبی بود. سیاست ملی گرایی نیز موجب تمایز دوره جمهورییت از دوران عثمانی شده که سیاست های دینی را نیز تحت تأثیر قرار می داد. در این دوره، با این مبنا که هیچ ملتی نمی تواند بدون دین باشد، دین اسلام را به عنوان منبع معنویت می پذیرفتند و سعی بر این داشتند که به دین شکل مدرن تر و ناسیونالیستی بدهند. در این راستا ترجمه عبادات به زبان ترکی در دستور کار قرار گرفت که البته به دلیل مخالفت هایی لغو شد و در سال ۱۹۲۸ میلادی، اسلام به عنوان دین دولتی رسمی ترکیه از قانون اساسی حذف شد و همچنین با ثبت اصول کمالیسم در قانون اساسی (در سال ۱۹۳۷ میلادی) جایگاه دین بیش از پیش تضعیف شد. در واقع تفسیر کمالیستی سکولاریسم، جدایی دین از سیاست نبود، بلکه مبتنی بر کنترل دین توسط دولت بود^۲. به طور کلی سیاست دینی در این دوره با هدف پاک سازی حوزه عمومی و جامعه از ارزش ها و نمادهای دینی صورت می گرفت. در این دوره، به منظور کنترل فعالیت های دینی مردم توسط دولت، سازمان دیانت ترکیه که وظیفه مدیریت امور دینی را بر عهده داشت، ایجاد شد. این ساختار جدید در مقابل ساختار «مشیخت آدوره عثمانی» قرار داشت، به شکلی که می توان گفت سازمان دیانت با ادبیات لائیک باز تعریف شده و دایره فعالیت آن نیز محدودتر گشت. بنابراین به طور کلی سیاست دینی و تبلیغی دولت در این دوران عمدتاً مبتنی بر سکولاریزاسیون^۳ و دین زدایی از حاکمیت و جامعه ترکیه بود و با ایجاد ساختار بوروکراتیک دینی سعی در کنترل فعالیت های دینی مردم ترکیه و جلوگیری از بسط اندیشه دینی به ویژه در حوزه اجتماع داشت [۲]؛ [۷] و [۱۹].

۲-۲. دوره نادیده گرفتن جریان احیاء دین و کارکردهای اجتماعی آن (۱۹۸۰-۱۹۵۰ میلادی)

کشور ترکیه از زمان تأسیس تا سال ۱۹۴۵ میلادی به شکل تک حزبی و توسط حزب جمهوری خلق^۴ اداره می شد تا اینکه در این سال حزب توسعه ملی^۵ نیز تشکیل و کشور از حالت تک حزبی خارج شد. با توجه به اینکه رفته رفته احزاب سیاسی مجال حضور و رقابت پیدا کردند، انتقادات اساسی به سیاست های دینی و محدودیت های ناشی از آن، موجب آغاز برخی از تغییرات در سال ۱۹۴۷ میلادی، در زمینه سیاستگذاری دینی کشور توسط حزب جمهوری خلق ترکیه شد.^۶ با روی کار آمدن حزب دموکرات^۷ در سال ۱۹۵۰ میلادی رویکردی محافظه کارانه نسبت به دین دنبال می شد و برخی از آزادی های دینی این دوره شامل توسعه کمی مدارس امام خطیب، افزایش تعداد مربیان

۱. «حقیقی ترین مرشد زندگی، علم است.» این جمله، جمله ای بسیار مشهوری از آتاتورک بوده که در سردر برخی از مدارس کشور ترکیه نوشته شده است.

۲. درکی که از لائیسزم ترکیه در این دوران وجود داشت مدل لائیسزم ژاکوبینی فرانسه بود که در آن، دین نه تنها در قلمرو دولت قرار داشت بلکه مذهب آن بود که این امر از تجربه انقلاب کبیر فرانسه ناشی می شد، برخلاف سکولاریسم آمریکایی که قلمرو دین و دولت از هم جدا هستند.

3. Meşihat

4. Secularization

۵. حزب جمهوری خلق (Cumhuriyet Halk Partisi) در ۹ سپتامبر سال ۱۹۲۳ میلادی به ریاست مصطفی کمال پاشا تشکیل شد. ایدئولوژی این حزب تبعیت از اصول آتاتورک و همچنین سوسیال دموکراسی است و عمدتاً با جریان های اسلام گرای ترکیه چالش هایی اساسی دارد [۱].

6. Milli Kalkınma Partisi.

۷. در کنگره سال ۱۹۴۷ میلادی در این زمینه تصمیماتی مانند تدریس دروس دینی به صورت انتخابی در مدارس ابتدایی، افتتاح مدارس امام خطیب و دانشکده الهیات وابسته به دانشگاه آنکارا، تخصیص ارز به کسانی که به زیارت می روند و گشایش مقبره بزرگان دینی ترکیه اتخاذ شد [۲].

8. Demokrat Parti.

قرآنی و ارائه کمک‌های مالی برای ساخت مساجد در روستاها بود. هر چند، حزب دموکرات همچنان سکولاریزاسیون نهادی را تا حدودی دنبال می‌کرد و سازوکارهای کنترل نهاد دین ادامه داشت، اما در مجموع، گروه‌های اسلام‌گرا، حزب دموکرات را بسیار نزدیک به خود می‌دانستند و آن را گزینه بهتری نسبت به حزب جمهوری خلق می‌دانستند. یکی از تحولات مهمی که پس از سیاست آزادی‌های دینی و تعدیل سکولاریسم رخ داد، ظهور مجدد گروه‌های مذهبی مانند جماعت هیجانی^۱ و جنبش نورجی^۲ بود [۲] و [۱۵].

۲-۳. دوره نگاه ابزاری به دین (۱۹۹۷-۱۹۸۰ میلادی)

پس از کودتای ۱۲ سپتامبر سال ۱۹۸۰، ارتش ترکیه به رهبری کنعان اورن^۳ به قدرت رسید. از نظر او بزرگ‌ترین تهدید برای نظام لائیک ترکیه جریانات چپ بود. از این رو دولت نظامی ترکیه کوشید تا از رویکرد «سنتز ترکی-اسلامی»^۴ یا همان رویکرد پیوند ناسیونالیسم با مذهب برای مقابله با چپ‌ها بهره ببرد. در این دوره، دولت نگاه منعطفی نسبت به سکولاریسم داشته و به شکل مجدد در راستای گسترش گفتمان دینی اقداماتی اعم از اجباری شدن دروس دینی در مدارس، افتتاح دوره‌های جدید قرآنی و ساخت مساجد جدید به شکل گسترده را صورت داد. دولت در این دوره برای کسب مشروعیت به اسلام با تفسیر سنی نیاز داشت. زیرا اکثر گروه‌های کرد و علوی با سازمان‌های مارکسیستی چپ همکاری نزدیکی داشتند [۲]. همچنین یکی از اهداف این سیاست، ملی و دولتی کردن اسلام و کنترل جنبش‌ها و جریانات دینی بود و از سوی دیگر رویکرد ترکی-اسلامی به عنوان یک ایدئولوژی جایگزین بود تا تأثیر انقلاب اسلامی ایران را نیز کاهش دهد. به طور کلی گروه‌های مختلف از جمله کردها و علویان، جریان‌های اسلام‌گرای غیر ناسیونالیست و حتی جریان سکولار نیز با این سیاست مخالف بودند. با وجود این اندیشه سکولاریسم همچنان حاکم بود، تا آنجا که ممنوعیت عمومی حجاب و روسری در دانشگاه‌ها آغاز شد. در این دوران حزب مام میهن^۵ به عنوان حزب اول در قدرت سیاسی بود، تورگوت اوزال^۶ به عنوان نخست‌وزیر این حزب، سعی کرد بین دولت، دین و مردم آشتی برقرار کند و فعالیت‌های بسیاری در راستای تقویت گفتمان دینی صورت داد. پس از او در سال ۱۹۹۴ میلادی اسلام‌گرایان موفقیت‌های بزرگی در عرصه انتخابات محلی کسب کرده و اختیار بسیاری از شهرداری‌ها به دست آنها رسید، سپس در ۲۸ ژوئن سال ۱۹۹۶، برای اولین بار در جمهوری ترکیه، نخست‌وزیری به قدرت رسید [نجم‌الدین اربکان^۷] که قائل به فلسفه سیاسی مبتنی بر اسلام بود [۲] و [۱۷].

۲-۴. دوره محدودیت آزادی‌های مذهبی و تحت فشار قرار دادن دینداران (۲۰۰۲-۱۹۹۷ میلادی)

موفقیت‌های جریان اسلام‌گرا در انتخابات محلی سال ۱۹۹۴ میلادی و انتخابات نخست‌وزیری سال ۱۹۹۶، زمینه را برای ورود نظامی ارتش به قدرت فراهم آورد، توجیه ارتش این بود که از آرمان کمالیسم عدول شده است و دفاع از این آرمان را وظیفه خود می‌داند. ارتش ترکیه در ۱۸ فوریه سال ۱۹۹۷، با اعمال فشار بر روی دولت اسلام‌گرای اربکان، او را مجبور به استعفا کرد و دولت در اثر کودتای سفید به ارتش رسید. سیاست دینی در این دوران شباهت بسیاری به اوایل دوره جمهورییت یعنی دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ میلادی دارد. علی‌رغم این ماجرا در این دوره با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و حس هویت‌جویی اسلامی و تاریخی، حرکتهایی در جهت باز یابی تاریخ و هویت ترکیه صورت گرفت. از جمله اقدامات در زمینه محدود کردن آزادی‌های دینی شامل شدت گرفتن ممنوعیت حجاب در نظام آموزش، تعطیل شدن بسیاری از دروس قرآن و برخی از مدارس امام خطیب، ایجاد محدودیت ادامه تحصیل برای این مدارس و اخراج بسیاری از افسران نظامی و کارمندان نزدیک به جریان اسلام‌گرا از فعالیت در این دوره می‌شود. یکی دیگر از اتفاقات حوزه سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه روند نزولی تعداد پرسنل سازمان دیانت ترکیه در طول این پنج سال (از سال ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۲ میلادی) بود [۲] و [۲۱].

۱. مؤسس طریقت تیجانی (Ticaniler)، احمد تیجانی (وفات، سال ۱۸۱۵ میلادی) است. این طریقت در دوره پادشاه عبدالحمید دوم عثمانی وارد استانبول می‌شود، اما مورد استقبال قرار نمی‌گیرد و بار دیگر توسط کمال پیلاواغلی (شروع فعالیت، سال ۱۹۲۶ میلادی) وارد ترکیه شد که این بار مورد استقبال قرار گرفت. این طریقت در ابتدای دوران جمهورییت، رفتارهای سیاسی ضد دولتی از خود نشان می‌داد. برای مثال معتقد بودند که لائسیسم، بی‌دینی است. فلذا به خاطر ضدیت مستقیم طریقت تیجانی با دولت لائیک، به شدت تحت فشار حاکمیت قرار گرفتند و وضعیتشان رو به افول گرایید [۱۵].

۲. مؤسس طریقت نورجی (Nurcular) سعید نورسی (متولد سال ۱۸۷۸ میلادی) است. او از سال ۱۹۲۵ به بعد همواره به نقاط مختلف کشور ترکیه تبعید می‌شد و در این بین اثر مشهور خود را با نام «رساله نور» به اتمام می‌رساند. این شرایط نا به سامان [تبعید] ادامه داشت تا اینکه در سال ۱۹۵۰ به دلیل انعطاف سیاست‌های دولت در قبال دینداران، آزادی بیشتری برای ارتباط با جامعه پیدا کرد. سعید نورسی در سال ۱۹۶۰ با درخواست خودش به شهر ارفام منتقل شده و در آنجا نیز وفات کرد. از نظر او اسلام تنها حقیقت جامعی است که شایسته حکومت در سراسر جهان است و همواره بر اخلاقی مداری و حفظ هویت دینی و وحدت اسلامی تأکید داشت [۱۵].

3. Kenan Evren.

4. Türk-İslam Sentezi.

۵. حزب مام میهن (Anavatan Partisi) در سال ۱۹۸۳ میلادی از طرف تورگوت اوزال (رئیس‌جمهور سابق ترکیه) تشکیل شد. حزب مام میهن در سال ۲۰۰۹ میلادی با حزب دموکرات ادغام گردید [۱۱].

۶. تورگوت اوزال (Turgut Özal) از ۱۳ دسامبر ۱۹۸۳ میلادی تا ۳۱ اکتبر ۱۹۸۹ نخست‌وزیر ترکیه بود، علاوه بر این، او از ۹ نوامبر سال ۱۹۸۹ میلادی تا ۱۷ آوریل سال ۱۹۹۳ رئیس‌جمهور کشور ترکیه شد.

۷. نجم‌الدین اربکان (Necmettin Erbakan) اولین نخست‌وزیر اسلام‌گرای کشور ترکیه (سال ۱۹۹۶ میلادی) است که جایگاه والایی در بین اسلام‌گرایان ترکیه دارد و مشهور به پدر اسلام‌گرایی ترکیه است. او معتقد بود که اسلام نه تنها یک دین، بلکه یک نظام جامع مدیریتی است که باید وارد عرصه‌های سیاسی و اجتماعی شود [۲۰].

۲-۵. دوره آشتی دولت با دین و دینداران (۲۰۰۲ میلادی - تاکنون)

روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی، آغاز دوران جدیدی در زمینه درک سکولاریسم در ترکیه، سیاست دینی و رابطه دولت با دین و دینداران بود. در این دوره رویکرد سکولاریسم منفعل که با دین در صلح است و با دینداران مدارا می‌کند، جایگزین سکولاریسم طرفدارکننده و انحصار طلب شد که آزادی دینداران را محدود می‌کرد. ۶ گروه نخبگانی در کشور ترکیه همواره سردمداران سکولاریسم از نوع دوم بودند و خود را در مقابل حزب عدالت و توسعه می‌دیدند که شامل ارتش، قوه قضائیه، بوروکرات‌ها، دانشگاهیان، اعضای رسانه ملی و صاحبان سرمایه‌های بزرگ می‌شوند که حزب عدالت و توسعه نیز برای حرکت در راستای سیاست‌های دینی خود، لاجرم نیاز به شکستن مقاومت این گروه‌های نخبگانی داشت.

برخی از اقدامات حزب عدالت و توسعه در این راستا عبارتند از: تنظیم قوانین در چارچوب دمکراتیزه کردن و کاهش نفوذ ارتش، به کارگیری و استخدام افراد همسو در سازمان‌ها و ادارات دولتی، تغییر اعضای شورای آموزش عالی ترکیه (یوک)،^۱ جذب دانشگاهیان هم‌فکر در آموزش عالی، هموار شدن ورود شرکت‌های کوچک و متوسط به مناقصات بزرگ از طریق تنظیم مقررات، افزایش حضور پرنسپال‌های نزدیک به حزب عدالت و توسعه در جهت مطالبات دینی مردم و حمایت از سیاست‌های این حزب و تغییر نهاد عالی قضایی از طریق اصلاح قانون اساسی در سال ۲۰۱۰ میلادی. برخی از اقدامات حزب عدالت و توسعه در جهت افزایش آزادی‌های دینی و حمایت از دینداران ترکیه شامل لغو ممنوعیت حجاب، بازگشایی برخی از مدارس امام خطیب و دانشکده‌های الهیات که پیش از این تعطیل شده بودند، ارائه آموزش قرآن و رسیدگی به مشکلات علویان و سایر ادیان در حوزه دینداری می‌شود [۲].

۳. ساختار غیردولتی، غیررسمی و سنتی دینی در کشور ترکیه

به اعتقاد کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه،^۲ توجه به ساختار غیررسمی و سنتی دینی این کشور، بخش ضروری تحلیل سیاستگذاری دینی و تبلیغی آن است. برای نمونه، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه، در خصوص ضرورت توجه به ساختار غیردولتی، غیررسمی و سنتی دینی در کشور ترکیه چنین بیان می‌دارد:

«یکی از علت‌های سیاستگذاری و عملکرد اشتباه ما در قبال کشور ترکیه، این است که واقعیت ساختار غیردولتی دینی این کشور را نمی‌شناسیم. ابعاد رسمی و دولتی ساختار دینی کشور ترکیه نیز از این ساختار غیردولتی تبعیت می‌کند. در واقع اگر می‌خواهیم مباحث دولتی در حوزه دین کشور ترکیه را بررسی کنیم، باید ابتدا به جریان‌های اسلامی در این کشور توجه ویژه داشته باشیم، ساختار، نوع کارکرد، تأثیرگذاری بر روی جامعه و نقشی که در سال‌های اخیر در سیاست و اقتصاد ترکیه داشته‌اند، بسیار مورد اهمیت است که ما از آنها غافلیم. به‌عنوان مثال چند ماه پیش، بزرگ جماعت اسماعیل آقا که مرکزشان در استانبول است، فوت شد، آقای اردوغان که رئیس‌جمهور ترکیه است به تشییع جنازه این روحانی می‌رود و سپس در سخنرانی‌اش می‌گوید که جوانی من پای منبر این آقا گذشته است. در واقع رئیس‌جمهور ترکیه خود را آموزش دیده مکتب این جماعت و طریقت می‌داند و اینجاست که اهمیت جریان‌شناسی اسلامی و ضرورت شناخت جماعت‌ها و طریقت‌های اسلامی در ساختار دینی ترکیه مشخص می‌شود».^۳

۱. در سال ۱۹۸۱ میلادی براساس اصول (۱۳۱ و ۱۳۲) قانون اساسی ترکیه، کلیه سیاستگذاری‌های مربوط به آموزش عالی به‌عهده یوک (Yök) گذاشته شده است و رئیس آن نیز از طرف رئیس‌جمهور منصوب می‌شود [۱].

۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای نشست کارشناسی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه و رایزن فرهنگی ایران در این کشور، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱/۰۹۷/۱۶۲۰۰/۱۸۲-۱. p.

۳. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدقی‌زاده، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱/۰۹۷/۱۶۲۰۰/۱۸۲-۱. p.

هویت اسلامی مردم ترکیه، با «طریقت‌ها»^۱ و «جماعت‌ها»^۲ پیوند ناگسستنی خورده است. شایان ذکر است که این طریقت‌ها نقش پررنگی در دوران شریعت‌محور عثمانی داشتند، اما پس از انحلال امپراتوری عثمانی و تأسیس نظام جمهوری به رهبری مصطفی کمال پاشا، فعالیت‌شان در ظاهر تعطیل شد. در واقع با وجود اینکه تکیه‌ها، زاویه‌ها و خانقاه‌ها تعطیل شدند، اما این جماعت‌ها و طریقت‌ها علی‌رغم تمام ممنوعیت‌ها همچنان موجودیت خود را به صورت کاملاً سری و غیر علنی ادامه دادند. جماعت‌ها در دهه ۱۹۸۰ میلادی، به واسطه فضای باز سیاسی و رونق اقتصادی وارد همکاری سیاسی با احزاب، فعالیت‌های اقتصادی و همچنین امور فرهنگی شدند. این چنین بود که جماعت‌ها حضور پررنگ‌تری در جامعه پیدا کرده که رفته‌رفته هر یک از آنها به یک شرکت بزرگ تبدیل شدند و در دهه ۱۹۹۰ میلادی و به‌طور ویژه از دهه ۲۰۰۰ این شرکت‌ها، رشد کرده و مدارس متعددی را نیز تأسیس کردند. رشد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جماعت‌ها تا حدی ادامه‌دار بود که در سال ۲۰۱۶ میلادی کودتای نافرجامی صورت گرفت، به روایتی در پس پرده آن یکی از جماعت‌های پرنفوذ قرار داشت، که البته در زمینه این کودتای نافرجام سخنان ضد و نقیض فراوانی وجود دارد که محل بحث نبوده و خارج از مجال این گزارش است. از این‌رو در دوره مورد نظر ضرورت کنترل و نظارت بر فعالیت‌های جماعت‌ها بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت [۱۵] و [۱۶].

جماعت‌ها، ساختار سلسله‌مراتبی دارند و در استان‌ها، شهرها، بخش‌ها و روستاها پراکنده هستند و رابطه شیخ جماعت با پیروانش رابطه مراد و مریدی است و از این‌رو ساختارمند رفتار می‌کنند. برخی از فعالیت‌های جماعت‌ها در عرصه اجتماع شامل ایجاد امکانات خوابگاهی برای دانشجویان، ایجاد مدارس خصوصی، فعالیت رسانه‌ای، فعالیت در زمینه بهداشت، فعالیت‌های اقتصادی و کنشگری در عرصه سیاست می‌شود [۱۵]. نکته قابل توجه در خصوص طریقت‌ها و جماعت‌های دینی و مذهبی در کشور ترکیه، وجود ساختار نظام‌مند تراکنش بین بخش‌های فرهنگی، آموزشی و اقتصادی آنهاست. به گفته کارشناسان^۴، اغلب گزینش افراد برای دعوت به جماعت‌ها از طریق مدارس و توسط معلمان و مدیران پیرو آن جماعت آغاز می‌شود، البته این گزینش‌گری به صورت غیررسمی صورت می‌پذیرد. سپس افراد شناسایی شده به آن جماعت ورود پیدا کرده و در مدارس اختصاصی آن تحصیل می‌کنند - بعضاً جماعت‌ها در قالب بورسیه تحصیلی این اقدام را صورت می‌دهند - و آن افراد تحت تربیت و پرورش فکری آن جماعت رشد می‌کنند. به‌طور کلی فعالیت این جماعت‌ها علاوه بر انجام مناسک دینی و مذهبی و فعالیت‌های فرهنگی، دو بخش علمی - آموزشی و اقتصادی را شامل می‌شود. در واقع افرادی که مشغول فعالیت علمی و آموزشی هستند، کار اقتصادی صرف انجام نمی‌دهند، اما تحت حمایت اقتصادی جماعت قرار می‌گیرند. در عین حال برخی از افراد جماعت به واسطه روابط مبتنی بر جماعت، فعالیت‌های اقتصادی صورت می‌دهند که جماعت را نیز در سود آن کار اقتصادی شریک می‌کنند. این افراد طرح‌های گسترده اقتصادی در داخل و بعضاً خارج از کشور در دست دارند. بدین شکل، هم فعالیت‌های علمی - آموزشی جماعت به خوبی پیش می‌رود و هم نیازهای اقتصادی آن تأمین می‌شود. البته شایان ذکر است که این فرایند هر چند قاعده‌مند است، اما به شکل غیر دولتی و غیررسمی صورت می‌پذیرد.^۵

علاوه بر این، علویان ترکیه نیز ذیل ساختار غیر دولتی، غیررسمی و سنتی در کشور ترکیه قابل تعریف هستند که همواره به‌عنوان یکی از چالش‌های اساسی سیاست رسمی دولت در عرصه جامعه‌شناختی، فرهنگی و دینی این کشور محسوب می‌شوند. بر اساس آمارهای غیررسمی، جمعیت آنها ۲۰ الی ۲۵ میلیون نفر برآورد می‌شود و از این حیث جمعیت قابل توجهی را در کشور ترکیه به‌خود اختصاص می‌دهند. علویان، نسبت به مظاهر شریعت تقید زیادی نداشته و خود را باطنی و اهل طریقت می‌دانند.^۶ آنها در طول تاریخ خلافت عثمانی عمدتاً تحت فشارهای مذهبی و دینی حکومت بوده و از این جهت، انحلال خلافت عثمانی در سال ۱۹۲۴ میلادی مورد استقبال گرم آنها قرار

۱. واژه طریقت (Tarikat) در لغت به معنای راه، روش، مذهب و مسلک است و در معنای اصطلاحی آن راهی است روحانی که انسان را به حقایق خود، عالم، حضرت محمد (ص) که همه این حقایق را به‌طور کامل در وجود خود دارد و خدا که منبع و خالق حقایق است، می‌برد. به بزرگان طریقت پیر طریقت، به پیروان طریقت، مرید، طالب و درویش و همچنین به مکانی که کار تعلیم و تربیت طریقت مربوط می‌شود نیز خانقاه، درگاه، تکه و زاویه می‌گویند. طریقت در واقع از تصوف سرچشمه گرفته است و تصوف نیز به‌طور خلاصه به معنای اخلاق، تربیت دل و صفای روح است و در واقع با تشکیل طریقت، اندیشه صوفی وارد صحنه عمل به شکل نظام‌مند می‌گردد. از قرن دوم هجری قمری تا به امروز در جهان اسلام، طریقت‌های زیادی به‌وجود آمده و نقش آفرینی مختلفی در جوامع اسلامی داشته‌اند، از جمله اینکه طریقت‌ها در گسترش اسلام در سرزمین‌های فتح‌شده توسط مسلمانان نقش بسزایی ایفا کرده‌اند و این موضوع در مسلمان شدن ترکان نیز بسیار مشهود و صادق است. در دوران خلافت عثمانی نیز طریقت‌ها روابط جدی و متقابل با دولت عثمانی داشتند و دولت نیز سعی در همراه کردن آنها با خود و حتی کنترل آنها داشت. به‌طور کلی می‌توان گفت که طریقت‌ها، در میان ترک‌ها همواره به شکل جدی تر بروز و ظهور دارند و هویت دینی مردم ترکیه نیز به شدت تحت تأثیر آنها است. طریقت‌هایی که ترکان به واسطه آنها مسلمان شدند عموماً تحت تأثیر فرهنگ ایرانی قرار گرفته و تقریباً زبان و ادبیات بیشتر آن نیز فارسی یا برگرفته از مفاهیم زبان فارسی بود [۱۵].

۲. طریقت‌ها بعد از ممنوعیت فعالیت‌شان در دوران جمهوری، کارها و اقدامات خود را تحت عنوان جماعت (Cemaat) ادامه دادند [۱۵]. بر این اساس در گزارش حاضر نیز بین طریقت و جماعت تفاوتی قائل نشدیم و مقصودمان از جماعت و طریقت یکی است.

۳. با تصویب ماده (۶۷۷) مبنی بر «سد تکایا و زوایا» در سال ۱۹۲۵ میلادی فعالیت طریقت‌ها ممنوع شد، همچنین در سال ۱۹۳۴ با ممنوعیت استفاده از عناوین دینی، عرصه برای طریقت‌ها محدود گردید، به شکلی که کسی جرئت به زبان آوردن تعبیر طریقت را نداشت [۱۵].

۴. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای جلسه با رایزنان فرهنگی سابق ایران در ترکیه، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران، ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۲۰۱۱/۰۹/۱۴، ۱۰۹۷-۱۶۲۰/۰۸: ۱.

۵. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدیقی زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران، ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۲۰۱۱/۰۹/۱۴، ۱۰۹۷-۱۶۲۰/۰۸: ۱.

۶. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای جلسه با رایزنان فرهنگی سابق ایران در ترکیه، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران، ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۲۰۱۱/۰۹/۱۴، ۱۰۹۷-۱۶۲۰/۰۸: ۱.

گرفت، هر چند ممنوعیت فعالیت تکلیا و زوایای مربوط به آنها در اوایل دوران جمهوری، خسارت فرهنگی و آیینی زیادی به آنها وارد کرد. به طور کلی علویان از ایدئولوژی جمهوری جانب داری می کردند. زیرا اصلاحات لائیک دولت جدید، جماعت های اهل سنت را که دشمنان تاریخی علویان بودند، مورد هدف قرار داده بود. در دهه ۱۹۷۰ علویان تحت تأثیر جریان های چپ قرار گرفتند و متعاقب کودتای سال ۱۹۸۰ میلادی، اقداماتی توسط کمالیست ها در جهت کنترل خیزش علوی انجام شد که شامل ترساندن علویان از رشد اسلام گرایی با مذهب اهل سنت و بازگشت شریعت خواهی در این کشور، دور نگه داشتن علویان از انقلاب اسلامی ایران، تقویت و توسعه سازمان دیانت ترکیه، حمایت از فعالیت های لائیک علویان و اتخاذ سیاست یکسان سازی مذهبی ترکیه و تلاش برای جذب علویان در فرهنگ و مذهب غالب می شود و همواره در دوگانه اسلام گرایی و کمالیسم لائیک، علویان عمدتاً با کمالیسم همراهی داشتند [۱۰].

۴. مهم ترین نهادهای دولتی و رسمی دینی در کشور ترکیه

پس از مرور و بررسی ساختار غیردولتی، غیررسمی و سنتی دینی در کشور ترکیه، مهم ترین نهادهای دولتی و رسمی فعال در این کشور مورد کنکاش قرار می گیرد. شایان ذکر است که برخی از نهادها که نام برده خواهند شد، ممکن است در ظاهر دولتی محسوب نشوند و حتی از ظرفیت مردمی استفاده کنند، اما در عین حال منشأ قانونی یا ساختار بوروکراتیک رسمی و قانونی داشته و از این جهت در این بخش قرار می گیرند.

۴-۱. سازمان دیانت ترکیه

سازمان دیانت ترکیه (۱۹۲۴) مبتنی بر اصل (۱۳۶) قانون اساسی^۱ این کشور تشکیل شد. خدمات سازمان دیانت ترکیه شامل برگزاری امور عبادی و خدمات مساجد، ارشاد و اطلاع رسانی، صدور فتوا، خدمات آموزشی و خدمات پخش و انتشار می شود. برای درک نوع مداخله دولت ترکیه در حوزه دین و دینداری، به تطور تاریخی این موضوع اشاره ای اجمالی می شود. قبل از دوران جمهوری ترکیه (امپراتوری عثمانی) تمام امور مذهبی به رهبری «شیخ الاسلام» انجام شده و امور دینی تحت مدیریت «سازمان مشیخت» قرار داشت که عمدتاً شامل بخش های مختلف قضایی، اوقاف و آموزش بود، البته بعدها و در مدیریت جدید امور دینی در کشور ترکیه تمام این بخش ها از هم جدا شده و در ساختار لائیک باز تعریف شدند. در سال ۱۹۲۰ میلادی، امور دینی ترکیه به «وزارت شریعت و اوقاف»^۲ واگذار شد. سپس در ۳ مارس سال ۱۹۲۴ سازمان امور دیانت^۳ ترکیه به موجب قانون شماره ۴۲۹ تشکیل شد که امور دینی کشور ترکیه را سامان می بخشد [۴] و [۷].

سازمان دیانت ترکیه^۴ متولی کلیه امور دینی و تبلیغی کشور ترکیه است که در قالب یک تشکیلات اداری منسجم و زیر نظر مستقیم رئیس اجرایی کشور (رئیس جمهور) انجام وظیفه می کند. رئیس سازمان از سوی رئیس جمهور برای یک دوره ۵ ساله منصوب می شود که قابل تمدید برای یک دوره دیگر نیز است [۷]. ساختار اداری سازمان دیانت ترکیه عبارت است از:

– **شورای عالی امور دینی:** این بخش عالی ترین واحد تصمیم گیری و مشورتی سازمان است. این شورا از نظر تاریخی به دوران عثمانی و به الگوی «دفتر شیخ الاسلام» باز می گردد. سپس در ۳ مارس سال ۱۹۲۴ «هیئت مشاوره» تأسیس شد. این هیئت بعدها در سال ۱۹۵۰ میلادی به «هیئت مشاوره و آثار دینی» تغییر نام داد. در نهایت در سال ۱۹۶۵ میلادی این هیئت به شورای عالی امور دینی بدل شد. این شورا با شناخت از وضعیت موجود، فتوا صادر می کند [۱] و [۴].

– **اداره کل خدمات دینی:** برخی از اقدامات این اداره کل شامل اداره مساجد و نمازخانه ها و عرضه خدمات ارشادی، برگزاری همایش های دینی، اجرای برنامه های دینی در ایام و مناسبت های دینی، روشنگری دینی با برنامه های رادیو و تلویزیون و دیگر رسانه ها، فعالیت هایی در خصوص تحکیم خانواده، مبارزه با خشونت علیه زنان و مبارزه با اعتیاد، رسیدگی به امور زکات، فطره، صدقه، کفاره و دیه شهروندان و تثبیت و اعلام اوقات شرعی و مناسبت های دینی با همکاری نهادهای مرتبط می شود [۱]؛ [۴]؛ [۵].

۱. اصل (۱۳۶) قانون اساسی ترکیه: «ریاست امور دینی که جزئی از تشکیلات اداری دولتی محسوب می گردد، در راستای اصل لائیک و بدون ورود به هر گونه اندیشه و نظر سیاسی، هم بستگی و وحدت ملی را هدف خود قرار داده و وظایف ذکر شده در قانون خاص را به جا می آورد».

2. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti.

3. Diyanet İşleri Reisliği.

4. Diyanet İşleri Başkanlığı.

5. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı.

6. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü.

- **اداره کل خدمات آموزشی:**^۱ این اداره کل عهده‌دار راهاندازی کلاس‌های آموزش قرآن و اداره آنها و تأسیس مراکز عالی دینی با هدف ارتقای سطح دانش کارکنان سازمان است [۵].

- **اداره کل خدمات حج و عمره:**^۲ اعزام افراد به حج تمتع و عمره، آموزش مناسک حج و آموزش متولیان امر بر عهده این اداره کل است. همچنین این اداره کل همکاری در زمینه حج با کشورها و دستگاه‌های مرتبط را نیز صورت می‌دهد [۱] و [۵].

- **اداره کل انتشارات دینی:**^۳ این اداره کل، وظایفی چون تهیه و نشر آثار مکتوب، صوتی و تصویری با موضوعات دینی برای شهروندان داخل کشور و مسلمانان سایر کشورها به زبان‌های مختلف را دارد [۵].

- **اداره کل روابط خارجی:**^۴ این اداره کل عهده‌دار عرضه خدمات دینی به شهروندان خارج از کشور و دیگر مسلمانان، ایجاد زیرساخت‌های لازم برای عرضه خدمات دینی در خارج از کشور، آموزش و تربیت نیرو برای فعالیت در سایر کشورها و ایجاد ارتباط با منتسبان سایر ادیان است. در این راستا یکی از مهمترین وظایف این اداره کل ارتباط‌گیری با ترکان خارج کشور و به‌ویژه نسل دوم و سوم ترکان ساکن اروپا است تا آنها را با تعالیم دینی و فرهنگ اسلامی-ترکی آشنا کند [۵].

دیگر بخش‌های سازمان مرکزی شامل اداره کل منابع انسانی، اداره کل خدمات اداری، ریاست بازرسی و برنامه‌ریزی، سازمان توسعه راهبردی، واحد بازرسی داخلی، مشاوره حقوقی، رئیس دفتر، روابط عمومی و شرکت سرمایه در گردش می‌شود [۵].

علاوه بر تشکیلات مستقر در مرکز، مفتی‌ها و مراکز آموزشی متعلق به آن، بخشی از ساختار تشکیلاتی این سازمان در استان‌ها محسوب می‌شود [۱].

۴-۲. نهاد مسجد

مساجد در کشور ترکیه، مرکز ارائه خدمات مذهبی هستند و طبق آخرین آمار مربوط به سال ۲۰۲۲ کل مساجد این کشور به تعداد ۸۹۳۲۷ باب می‌رسد [۴] و [۸]. وظیفه ساخت و مالکیت مساجد در کشور ترکیه بر عهده خزانه‌داری، اداره کل اوقاف، بنیاد دیانت ترکیه، موقوفات، انجمن‌ها، اشخاص حقیقی و اشخاص حقوقی است. در کشور ترکیه، مساجد توسط سازمان دیانت مدیریت می‌شوند؛ به‌طور کلی مدیریت مساجد شامل آمادگی مساجد برای عبادات، سازماندهی مساجد، بازنگه‌داشتن آنها، تقسیم کار و تعیین مسئولیت‌های درون آنها، حفاظت و نگهداری و محوطه‌سازی برای مساجد می‌شود. با وجود اینکه وظیفه اصلی نگهداری، نظافت و محوطه‌سازی بر عهده سازمان دیانت است، اما وزارت فرهنگ و گردشگری، اداره کل اوقاف، اداره کل برق ترکیه، استانداردها و شهرداری‌ها و شهرداری‌ها نیز در کنار سازمان دیانت دارای مسئولیت‌هایی در این زمینه هستند. در واقع در هر استان یک هیئت هماهنگی متشکل از نمایندگان این نهادها به ریاست استاندار برای انجام خدمات نگهداری مساجد ایجاد شده است [۳].

صندوق ساخت و نگهداری مساجد،^۵ ذیل سازمان دیانت بوده که برای امور مالی ساخت و نگهداری مساجد در کشور ترکیه ایجاد شده است. کارهایی که اشخاص حقیقی و حقوقی در ساخت مساجد انجام می‌دهند باید از طریق این صندوق، با در نظر گرفتن مطالبات و ملاحظات آنها انجام شود. داوطلبانی که می‌خواهند یک مسجد جدید بسازند، این فرصت را خواهند داشت که یک سازه اصولی و زیبا را با کمک این صندوق بنا کنند. این نوع از صندوق‌ها، خدمات و هزینه‌های خود را طبق اصول و رویه‌های موجود در قوانین خود انجام می‌دهند. برخی از دلایل برای ایجاد چنین صندوقی شامل تعیین مکان و نحوه معماری مساجد جدید برای ساخت، کاهش هزینه‌های ساخت و ساز، تولید سازه‌های با کیفیت و بادوام، ارائه خدمات نگهداری و تعمیرات مسجد از یک منبع واحد، سهولت مدیریت و کنترل منابع مالی، شفافیت بالا، تخصص محوری و ترکیب منابع مالی مورد استفاده، می‌شود [۳].

1. Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
2. Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
3. Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü.
4. Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü .
5. Camilerin Yapımı ve Bakımı Fonu (CYBF).

جدول ۱. درآمدها و هزینه‌های صندوق ساخت و نگهداری مساجد [۳]

درآمدهای صندوق ساخت و نگهداری مساجد	هزینه‌های صندوق ساخت و نگهداری مساجد
<ul style="list-style-type: none"> - وجوهی که از بودجه سازمان دیانت برای ساخت و نگهداری مساجد منتقل می‌شود. - اعتبارات تخصیص یافته از بودجه عمومی. - زمین‌های واگذار شده از اراضی بیت‌المال به صندوق. - املاکی که توسط اشخاص حقیقی و حقوقی جهت احداث مساجد به صندوق واگذار می‌گردد و درآمد حاصل از فروش و اجاره آنها. - انواع کمک‌های نقدی مردم. - اعتباراتی که از اداره کل اوقاف برای نگهداری و تعمیر مساجد متعلق به آنها منتقل می‌شود. - کالاهای و خدمات ارائه شده از سازمان‌هایی که کالاها و خدمات را برای نگهداری و نظافت مساجد مطابق با قوانین تولید می‌کنند. - درآمد اجاره از املاک اقماری مساجد (رقبات) و مجتمع‌های اجتماعی غیرقابل استفاده. - سود منتقل شده از شرکت‌های وابسته به صندوق. - سایر درآمدها. 	<ul style="list-style-type: none"> - هزینه زمین خریداری شده برای ساخت مسجد. - هزینه‌های ساخت، نگهداری و نظافت مسجد. - انتقال سرمایه و منابع به شرکت‌هایی که تحت این صندوق تأسیس می‌شوند. - زیان‌های عملیاتی شرکت‌های وابسته به صندوق. - پرداخت دستمزد کارکنان شاغل در صندوق. - هزینه‌های خرید دارایی‌های ثابت مورد نیاز صندوق. - هزینه‌های عمومی مربوط به مدیریت صندوق و حوزه‌های خدماتی. - سایر هزینه‌ها.

مساجد در کشور ترکیه دارای سبک مدیریتی خاصی است. به‌طور کلی چهار نقش در مدیریت و انجام امور مساجد در کشور ترکیه وجود دارد که شامل امام‌جماعت، واعظ، مؤذن و خدمه است، البته در برخی از مساجد که جمعیت محدودی داشته و جزو مساجد کوچک محسوب می‌شوند، امام‌جماعت و واعظ یک نفر می‌شود و در مساجد بزرگ ممکن است تعداد افراد فعال صاحب نقش در مسجد بیش از یک نفر باشد. امام‌جماعت وظیفه مدیریت مسجد را داشته و همچنین پیش‌نماز آن مسجد است. واعظ مسجد دستورات اخلاقی و احکام دینی را برای نمازگزاران بیان می‌کند. مؤذن نیز وظیفه تلاوت اذان در پنج وعده را داشته و نیروی خدماتی مسجد نیز به نظافت و کارهای یدی مسجد می‌پردازد. کلیه این نقش‌ها که بیان شده، از نظر ساختاری جزو نیروی انسانی سازمان دیانت ترکیه محسوب شده و این سازمان وظیفه پرداخت حقوق ماهیانه آنها را دارد.^۱

یکی از ویژگی‌های قابل توجه در مساجد کشور ترکیه، توجه بالا به مقوله تقسیم کار است. همان‌گونه که ذکر شد، نقش‌ها و وظایف فعالان مسجد (امام‌جماعت، واعظ، مؤذن، نیروی خدماتی) مشخص و دارای قواعد مشخصی است. این موضوع موجب کاهش اختلاف در تصمیم‌گیری‌ها و فعالیت‌های مساجد در کشور ترکیه می‌شود. با توجه به اینکه افراد فعال اصلی مسجد (امام‌جماعت، واعظ، مؤذن و نیروی خدماتی) جزو نیروهای سازمان دیانت هستند و جهت انجام امور مسجد درآمد مشخصی دارند، فعالیت‌ها و برنامه‌های مسجد از نظم بالایی برخوردار است. همچنین یکی دیگر از ویژگی‌های مثبت مساجد در کشور ترکیه اهتمام زیاد به نظافت و پاکیزگی، هم در خود مساجد و هم سرویس‌های بهداشتی متعلق به مساجد است.^۲

در کشور ترکیه جنبه ساخت‌افزایی و معماری مساجد نیز مورد اهمیت است و الگوی ثابت و مشخصی دارد؛ بهره‌مندی از الگوی مسجد

۱. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با علی حکیم‌پور، معاون اسبق ریزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه، ریزنی فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰۰/۱۱۰۹۷، ۱: ۸۲-۱۶۲۰۰.
۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با علی حکیم‌پور، معاون اسبق ریزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه، ریزنی فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰۰/۱۱۰۹۷، ۱: ۸۲-۱۶۲۰۰.

ایاصوفیه^۱ و سلطان احمد^۲ در تمام مساجد ترکیه به چشم می‌خورد. براساس قانون شماره ۳۱۹۴ و مواد الحاقی به آن به شماره‌های ۴۳۸۰ و ۲۳۴۷۹ مصوب سال ۱۹۹۸ میلادی، مساجد نه تنها باید براساس نیاز و شرایط محل ساخته شوند، بلکه ساخت آنها نیز از لحاظ منظر باید با سایر مساجد همگونی داشته باشد. در کشور ترکیه، مساجد کوچک ۲۵۰۰ متر مربع، مساجد متوسط ۵۰۰۰ متر مربع و مساجد بزرگ مرکزی ۱۰۰۰۰ متر مربع تعیین شده‌اند [۱].

تصویر ۱. مسجد سلطان احمد

تصویر ۲. مسجد ایاصوفیه

۱. این بنا پیش از فتح استانبول توسط عثمانی‌ها، کلیسا بوده و به‌عنوان یکی از دستاوردهای تاریخی بیزانس به‌شمار می‌رفت که پس از ورود عثمانی‌ها به استانبول (فتح استانبول در سال ۱۴۵۳ میلادی)، تبدیل به مسجد شد. در واقع این بنا به مدت ۹۱۶ سال به‌عنوان کلیسا و پس از آن به مدت ۴۸۱ سال به‌عنوان مسجد مورد استفاده قرار می‌گرفت که البته در سال ۱۹۳۵ میلادی به دستور آتاترک به موزه تبدیل شد [۱۱۳]. هرچند در مورخه ۱۱ ژوئیه سال ۲۰۲۰ و با موافقت رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهور وقت ترکیه، بنای ایاصوفیه مجدداً به مسجد تبدیل شده و برای برگزاری مراسم عبادی مهیا شد. ۲. این مسجد را احمد اول، یکی از سلاطین عثمانی از سال ۱۰۱۸ تا سال ۱۰۲۶ میلادی در شهر استانبول ساخت که آخرین بنای بزرگ دوره اوج معماری عثمانی به‌شمار می‌آید و به‌دلیل داشتن تزئینات آبی رنگ، مسجد کبود (به ترکی مسجد «ماوی» (Mavi)) نیز نامیده می‌شود [۱۱۲].

۴-۳. آموزش دینی

پس از تأسیس جمهوریت در ترکیه، نظام آموزش در ترکیه از شکل سنتی خارج شده و به صورت مدرن در آمد. از این رو آموزش دینی نیز در چارچوب نظام آموزشی مدرن یعنی مدارس مدرن و دانشگاه‌ها قرار گرفت. مدارس امام خطیب، دانشکده‌های الهیات و مراکز آموزش قرآن مهم‌ترین مجموعه‌هایی هستند که در حیطه آموزش دینی فعالیت دارند. مدارس امام خطیب و دانشکده‌های الهیات، نیروی انسانی سازمان دیانت را نیز تأمین می‌کنند و از این جهت علاوه بر کارکرد آموزش دینی، در کادرسازی ساختار رسمی و دولتی دینی کشور ترکیه نقش جدی دارند.

۴-۳-۱. مدارس امام خطیب

مدارس امام خطیب، یکی از مهم‌ترین نهادهای آموزش دینی کشور ترکیه محسوب می‌شود و با جذب دانش‌آموزان، با هدف تربیت مبلغان و امامان دینی شکل گرفتند. مدارس امام خطیب به موجب قانون «توحید تدریسات»^۱ که در سوم مارس سال ۱۹۲۴ توسط مجلس تصویب شده بود، تأسیس شد. ماده (۴) قانون توحید تدریسات پیش‌بینی کرده بود که در ۲۹ مرکز، مدارس چهارساله امام خطیب احداث شود [۱]. وضعیت این مدارس همواره در ادوار مختلف و به تناسب سیاست‌های دینی کشور، دچار تغییر می‌شد.

با توجه به اینکه مدارس امام خطیب از یکسو دارای سبکی ویژه در تربیت دینی هستند و از سوی دیگر نقش پررنگی در کادرسازی نهاد دولتی دینی کشور ترکیه دارند، اشاره کوتاهی بدان می‌شود. تنوع برنامه‌ها، امکانات درسی و غیردرسی بالا و توجه به آموزش دینی باعث تمایز این مدارس از سایر مدارس و همچنین گرایش روزافزون مردم ترکیه جهت ادامه تحصیل فرزندانشان در این مدارس شده است. در راستای چشم‌انداز سال ۲۰۲۳ میلادی که توسط وزارت آموزش ملی ترکیه تهیه و تدوین شده بود، با هدف تخصصی کردن مدارس امام خطیب، مواد درسی این مدارس شامل ۲۵ درصد علوم دینی و مابقی علوم، فنون و تکنولوژی روز است. براساس این طرح، انواع مدارس امام خطیب به ۱۰ گروه تخصصی تقسیم می‌شوند: دبیرستان امام خطیب آناتولی (اختصاصی علوم دینی)، دبیرستان علوم اجتماعی و علوم فنی، دبیرستان آموزش زبان‌های خارجی، دبیرستان هنر، دبیرستان بین‌المللی امام خطیب، دبیرستان آموزش حفظ قرآن، دبیرستان تربیت بدنی، دبیرستان علوم فنی و زبان خارجی، مدارس راهنمایی امام خطیب (عمومی) و مدارس راهنمایی امام خطیب (حافظان قرآن). پیش از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و در سال ۲۰۰۱ میلادی، تعداد مدارس امام خطیب ۴۵۰ عدد و تعداد دانش‌آموزان این مدارس ۷۱۵۰۰ نفر بود، اما طی سیاست‌های دینی جدید، تعداد این مدارس رشد چشمگیری داشته و به ۴۵۰۰ عدد افزایش یافته و همچنین میزان دانش‌آموزان این مدارس نیز به حدود یک میلیون و سیصد هزار نفر رسید [۱۴].

۴-۳-۲. دانشکده‌های الهیات

دانشکده‌های الهیات را می‌توان نهاد آموزش عالی دینی ترکیه دانست. در واقع انجمن‌های علمی^۲ عالی اسلامی که بعدها به دانشکده الهیات تبدیل شدند، در راستا و ادامه توسعه مدارس امام خطیب در سطوح عالی، در سال ۱۹۵۷ میلادی تأسیس و در سال ۱۹۸۲ میلادی به دانشکده‌های الهیات نام‌گذاری شدند و از این طریق آموزش‌های دینی به سطوح دانشگاهی وارد شدند [۱].

۴-۳-۳. مراکز آموزش قرآن

در ترکیه، آموزش در کلاس‌های قرآن در دو مرحله ارائه می‌شود، در مرحله اول، روخوانی قرآن و آموزش الفبا، روان‌خوانی و تجوید و در مرحله دوم نیز حفظ قرآن در نظر گرفته شده است. در دوره حزب عدالت و توسعه، تعداد کلاس‌های قرآن حدود ۵ برابر افزایش یافت^۳ [۷].

۴-۴. انجمن‌ها و بنیادها

در ترکیه انجمن‌ها و بنیادهای فعال در حوزه‌های مختلف دینی، برای اهداف اجتماعی و فرهنگی تأسیس می‌شوند. حقوق انجمن‌ها و بنیادها از سوی قانون اساسی تضمین شده و وظیفه نظارت بر فعالیت بنیادها بر عهده اداره کل دیانت و انجمن‌ها نیز بر عهده وزارت کشور است. در میان

۱. با تصویب قانون «توحید تدریسات» ساختار دوگانه مکتب-مدرسه (آموزش دینی-آموزش لائیک) از بین رفت و با حذف تکرر قدرت در آموزش، همه مدارس اعم از مدارس مسلمانان و غیرمسلمانان به وزارت معارف وابسته شدند.

2. Institute

۳. ۱۵ هزار کلاس قرآن در عرض ۱۸ سال برگزار شد. تعداد کل کلاس‌های قرآن در ترکیه در سال اول دولت حزب عدالت و توسعه ۳۶۹۹ دوره بوده است. تا سال ۲۰۰۲ میلادی تعداد کلاس‌های قرآن هر سال یک هزار دوره افزایش یافت و در سال ۲۰۱۱ میلادی به ۹ هزار و ۴۸۶ دوره رسید. در فاصله زمانی سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۲ میلادی رکورد افزایش تعداد کلاس‌های قرآنی به ثبت رسید. بر این اساس تعداد کلاس‌ها که در سال ۲۰۱۱ به ۹۴۸۶ دوره رسیده بود، در سال ۲۰۱۲ میلادی به ۱۴۶۷۶ دوره ارتقا یافت. در سال ۲۰۱۳ حدود هزار کلاس قرآن به دلایل کمبود امکانات تعطیل شد. براساس آمار رسمی، تعداد کلاس‌های قرآن که در سال ۲۰۱۳ بالغ بر ۱۳ هزار دوره بود، در سال‌های ۲۰۱۵، ۲۰۱۷، ۲۰۱۹ به ترتیب به ۱۵ هزار، ۱۵،۶۱۱ هزار و ۷۹۶ و ۱۸ هزار و ۶۷۵ دوره افزایش یافت. ۱۱ هزار و ۲۱۷ کلاس قرآن، در مراکز شهر و شهرستان، هزار و ۴۸۰ دوره در نواحی و ۵ هزار و ۹۷۸ دوره در روستاها برگزار شد [۷].

انجمن‌ها و بنیادهایی که در زمینه امور دینی خدمت می‌کنند، به‌نظر می‌رسد برجسته‌ترین آنها «بنیاد دیانت» ترکیه است [۷]. در واقع در کنار سازمان دیانت، بنیاد دیانت ترکیه^۱ وجود دارد که با بهره‌گیری از کمک‌های مردمی و سازمان دیانت، به‌منظور حمایت از خدمات دینی در ۱۳ مارس سال ۱۹۷۵ تأسیس شد. این بنیاد دارای شخصیت حقوقی خصوصی است، اما با وجود این از پرداخت مالیات معاف است. مجمع عمومی بنیاد بالاترین بخش تصمیم‌گیری بنیاد است که به نظارت و بازرسی از بنیاد می‌پردازد. بنیاد دیانت ترکیه دارای شرکت‌های تجاری^۲ است که در زمینه‌های مختلفی از انتشارات گرفته تا مدیریت خوابگاه دانشجویی فعالیت می‌کنند. علاوه بر این، بنیاد دیانت ترکیه از حق راه‌اندازی پویش و جمع‌آوری کمک‌های مردمی از طرق و روش‌های مختلف^۳ برخوردار است. افزون بر سازمان دیانت ترکیه، اتحادیه ترکی-اسلامی برای امور دینی (DITIB)^۴ در آلمان، نهادهای دولتی مانند آژانس همکاری و هماهنگی ترکیه (TIKA)^۵، مؤسسه «یونس امره»^۶ بنیاد هم‌بستگی بین‌المللی با جوامع مسلمان (MÜSDAV)^۷ در زمره سازمان‌ها و مؤسساتی هستند که در اولویت همکاری بنیاد دیانت ترکیه قرار دارند [۷].

اهداف اصلی بنیاد دیانت شامل معرفی دین اسلام، کمک به سازمان دیانت در آشناسازی مردم نسبت به دین اسلام، ایجاد و تجهیز مساجد^۸، ایجاد و مدیریت مؤسسات بهداشتی برای کمک به بیماران فقیر و عرضه خدمات اجتماعی با بهره‌گیری از کمک‌های مردمی به‌ویژه زکات فطره می‌شود.

برخی از اقدامات قابل توجه این بنیاد عبارتند از:

- این بنیاد در چارچوب فعالیت‌های آموزشی و پرورشی خود خوابگاه‌های دانشجویی، مهمان‌سرای دانشجویی، کالج‌ها و دانشگاه‌ها را در آموزش عالی راه‌اندازی کرده و به دانشجویان موفق بورسیه می‌دهد. این بنیاد به دانش‌آموزان ۱۰۸ کشور جهان از طریق پروژه‌هایی مانند دبیرستان بین‌المللی امام خطیب، برنامه بین‌المللی الهیات و برنامه دانشجویی مهمان بین‌المللی، فرصت تحصیل در ترکیه را ارائه می‌دهد. - این بنیاد در حوزه خدمات اجتماعی و خیریه، شهروندان محروم و نیازمند را شناسایی و به‌صورت نقدی و غیرنقدی به آنها کمک می‌کند. این بنیاد در رساندن زکات و فطریه به نیازمندان، توزیع کارت‌های کمک خرید و بسته‌های کمک غذایی به‌ویژه در ماه رمضان و برپایی سفره‌های افطار نقش فعالی دارد.

- بنیاد در طول عید قربان ذبح نیابتی و همچنین ذبح گوسفند‌های نذری را در طول سال انجام داده و میان نیازمندان در داخل کشور و میلیون‌ها نفری که در مناطق بحرانی از گرسنگی، زلزله، سیل، جنگ و خشونت رنج می‌برند، فارغ از زبان، مذهب، رنگ و جنسیت آنها توزیع می‌کند.

- علاوه بر این، بنیاد به تدوین دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ترکیه می‌پردازد، البته مرکز تحقیقات اسلامی (ایسام)^۹ و مؤسسه علمی، فرهنگی، هنری و انتشار (ایلکسای)^{۱۰} نیز وابسته به بنیاد هستند که با دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ترکیه نیز همکاری و تعامل دارند [۱]؛ [۴] و [۷].

1. Türkiye Diyanet Vakfı.

۲. برای نمونه شرکت صنایع و تجارت «کوماش کوچاتپه» (KOMAŞ Kocatepe) یکی از شرکت‌های وابسته به بنیاد دیانت ترکیه می‌باشد که تقریباً تمام سرمایه آن (۹۹،۴۵ درصد) متعلق به بنیاد است. این شرکت که از ۲۵ می سال ۱۹۸۳ در بخش ساختمانی شروع به فعالیت کرد، با افزودن بخش‌هایی مانند آموزش، تجارت، مواد غذایی، بازرگانی، چوب، دکوراسیون، بهداشت، انتشارات و بازاریابی، زمینه‌های فعالیت خود را مطابق با نیازهای روز افزایش داده و تنوع بخشید [۷].

۳. این روش‌های جمع‌آوری عبارتند از: بسته احسان، زکات، دیه، اهدای عمومی، زلزله، ذبح نیابتی در خارج از کشور، ذبح نیابتی در داخل کشور، پویش اهدای قرآن، حفر چاه آب، کمک‌هزینه آموزش، کمک به مساجد، اهدای املاک و مستغلات، کمک نقدی از طریق بانکی و کمک نقدی از طریق ارسال پیامک [۷].

4. Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği.

5. Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı.

۶. بنیاد یونس امره (Yunus Emre Enstitüsü) در سال ۲۰۰۹ میلادی با هدف ترویج فرهنگ، ادبیات، هنر و تفکر ترکیه از طریق برگزاری کنفرانس‌ها، فروش کتاب، برپایی نمایشگاه عکس، اجرای کنسرت و آموزش زبان کشور ترکیه تأسیس شد [۲۲].

7. Uluslararası Müslüman Topluluklarla Dayanışma Vakfı.

۸. در مجموع ۳۸۱۷ باب مسجد در داخل کشور و ۱۰۳ باب مسجد در خارج از کشور تحت مدیریت بنیاد دیانت ترکیه هستند [۷].

۹. ایسام (İSAM) در سال ۱۹۸۹ میلادی و با هدف آموزش و ترویج تاریخ، فرهنگ و تمدن ترکی-اسلامی به شیوه علمی ایجاد شده و از طرح‌های علمی و پژوهشی ملی و بین‌المللی در این راستا حمایت می‌کند. این مرکز دایره‌المعارف، مجلات و کتاب‌های تخصصی منتشر کرده و اقدام به برگزاری همایش می‌نماید و همچنین با راه‌اندازی برخی کتابخانه‌ها خدمت بزرگی به محققان می‌کند. ایسام با تحقیق و پژوهش در زمینه علوم اسلامی نقش مؤثری در مطالعات اسلامی در ترکیه، خاورمیانه، آسیای مرکزی، بالکان و شمال آفریقا ایفا می‌نماید [۱] و [۷].

۱۰. ایلکسای با تهیه نشریات پیرامون اعتقادات و ارزش‌های دینی، علمی، فرهنگی، هنری، نقش مؤثری در در حوزه نشر در کشور ترکیه دارد. اثر «اسلام با احادیث» یکی از مهم‌ترین آثار این مجموعه محسوب می‌شود که درباره پیامبر اکرم (ص) و متشکل از ۹۷۸۲ حدیث بوده و همچنین از سوی ۸۵ نویسنده در مدت ۶ سال تهیه شده است. علاوه بر این، ایلکسای در پروژه‌های مهمی همچون «حدیث موضوعی»، «بزرگان دین»، «سریال کلاسیک عامیانه اناتولی» و «مجموعه کلاسیک اخلاقی» همکاری می‌کند [۷].

۵. یافته‌های سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی ترکیه در دوره دولت اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه)

بر اساس آنچه بیان شد، ساختار دینی کشور ترکیه در سطح غیردولتی سنتی و همچنین سطح نهادهای دولتی و رسمی مورد بررسی قرار گرفت، علاوه بر این به تبارشناسی سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه در ادوار مختلف نیز اشاره شد. آنچه که در این بخش مورد نظر است، واکاوی سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در دوره دولت اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه) بوده که از سال ۲۰۰۲ میلادی در این کشور به قدرت رسیدند. همان‌طور که بیان شد، حزب عدالت و توسعه با توجه به اینکه ذیل جریان اسلام‌گرا قرار دارد، توجه بالایی به امر دین داشته و در راستای گسترش گفتمان اسلامی نیز سیاست‌ها و اقداماتی صورت داده است. در واقع در این دوران با پررنگ شدن جایگاه نهاد دین، سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی نیز جدی‌تر از گذشته مورد توجه قرار گرفت.

شایان ذکر است که رویکرد سیاسی و دینی حزب عدالت و توسعه به دو دوره تقسیم می‌شود: دوره اول، دوره تلاش برای کسب اکثریت آرا از همه گروه‌های اجتماعی و دوره دوم، دوره اقتدارگرایی است. حزب عدالت و توسعه در وهله اول با اتخاذ یک روش عمل‌گرایانه و ارائه چهره‌ای محافظه‌کار و دموکرات، نگرانی‌های محافل داخلی (همچون ارتش، بوروکرات‌ها، رسانه‌ها، دانشگاه‌ها و...) و نیز محافل خارجی (همچون آمریکا و کشورهای غربی دیگر) را از بین برد. رفته‌رفته در دهه ۲۰۱۰ میلادی پایه‌های اقتدار خود را با دور کردن تدریجی مخالفان داخلی از قدرت و تضعیف پایگاه‌ها و نهادهای حامی قدرت کمالیست‌ها در ترکیه مستحکم کرده و کانون‌های قدرت این کشور را به‌طور کامل در اختیار گرفت و دوره اقتدارگرایی این حزب در ترکیه آغاز گشت. دوره‌ای که با تغییرات جدی در سیاست‌های داخلی و خارجی این حزب مصادف بود. عمدتاً سیاست اسلامی‌سازی به شکل جدی‌تر در دوره اقتدارگرایی حزب عدالت و توسعه مورد اتمام بود [۱۰].

۵-۱. گسترش نقش فعال نهاد دین در عرصه اجتماعی (احیاء کارکردهای اجتماعی نهاد دین)

یکی از راهبردهای اساسی در راستای سکولار شدن کشور ترکیه در اوایل دوره جمهوری، سکولار شدن در سطح کارکردی بود. در واقع دولت با محدود کردن کارکردهای دین در زندگی اجتماعی، از نفوذ آن در سطح جامعه کاسته و سعی کرد تا عناصر سکولار جایگزین آن شوند [۶]. این موضوع در دوره اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه به شکل معکوس اتفاق افتاد و دولت سعی می‌کرد تا کارکردهای اجتماعی نهاد دین را احیاء کند. در این راستا دولت ترکیه و حزب عدالت و توسعه در نظر داشت، برخلاف رویکرد حاکم نسبت به موضوعات دینی که از زمان لائیک‌ها در سازمان دیانت وجود داشته، از مساجد به‌عنوان پایگاهی فرهنگی، سیاسی و اجتماعی استفاده کند. نمونه موفق و عینی کارکرد سیاسی نهاد مسجد در کشور ترکیه، مربوط به ماجرای کودتای نافرجام ۱۵ ژوئیه سال ۲۰۱۶ میلادی می‌شود. رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در کشور ترکیه پیرامون مشاهدات میدانی خود از کارکرد سیاسی نهاد مسجد در این کودتای نافرجام چنین روایت می‌کند: «در کودتایی که چندین سال پیش علیه اردوغان صورت گرفت، یکی از نهادهای جدی که دولت را یاری کرد و مردم را در شب کودتا وارد صحنه اجتماعی نمود، مساجد بودند. در شب کودتا که من خودم آنجا حضور داشتم، از مناره‌های مساجد برای تهییج مردم جهت حضور در خیابان، صدای الله‌اکبر پخش شد و مردم نیز شبانه به کف خیابان‌ها آمدند. می‌توان گفت که این کار [استفاده از کارکرد سیاسی نهاد مسجد] تقریباً به الگوبرداری از ایران صورت گرفت. در واقع سرمایه‌گذاری‌ای که دولت حزب عدالت و توسعه بر روی سازمان دیانت و مساجد داشت، در شب کودتا یاری‌بخش بود و مردم را از این طریق وارد صحنه کرد»^۱.

علاوه بر مساجد، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی انجمن‌ها و بنیادها که مهم‌ترین آن بنیاد دیانت است، در راستای احیای کارکردهای اجتماعی نهاد دین قرار دارد. برخی از اقدامات بنیاد دیانت و همچنین سازمان دیانت ترکیه که در زمره احیای کارکردهای اجتماعی نهاد دین است، عبارتند از: کمک‌های بشر دوستانه، ارائه خدمات آموزشی و پرورشی، مبارزه با اعتیاد، فعالیت‌هایی در خصوص تحکیم خانواده، مبارزه با خشونت علیه زنان و غیره، که در دوران دولت حزب عدالت و توسعه، اهمیت بیشتری پیدا کردند [۷].

۵-۲. توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین

یکی از سیاست‌های دینی و تبلیغی دولت ترکیه در دوران اسلام‌گرایان، توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین است. مهم‌ترین نشانه‌های توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین، در افزایش بودجه و افزایش تعداد کارکنان سازمان دیانت ترکیه ظهور و بروز پیدا کرد. در واقع حزب عدالت

۱. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰-۸۲: ۱. p.

و توسعه، از یکسو توسعه کمی ساختار دولتی نهاد دین را عاملی برای گسترش گفتمان اسلامی دانسته و از سوی دیگر به طور کلی با توسعه ساختار سازمان دینانت، به دنبال افزایش نفوذ این سازمان در مناسبات سیاسی بوده و از این رو این اقدام کارکرد سیاسی مثبتی برای حزب حاکم در مبارزه قدرت با جریان سکولاریسم افراطی دارد.^۱

بودجه سازمان دینانت در سال ۲۰۰۲ میلادی که حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه به قدرت رسید، ۵۵۵,۰۰۰,۰۰۰ لیر بود. از آن سال به بعد بودجه این سازمان همواره روند صعودی داشته، به شکلی که در سال ۲۰۲۳ میلادی بودجه این سازمان به ۳۵,۹۱۰,۰۰۰,۰۰۰ لیر افزایش یافت، این بدان معناست که بودجه این سازمان در مدتی که اسلام‌گرایان بر مسند قدرت بودند، رفته‌رفته حدوداً ۶۵ برابر شده است [۷]. تعداد کارکنان سازمان دینانت ترکیه نیز در سال ۲۰۰۳ میلادی ۷۴۱۰۸ نفر بود که این تعداد در سال ۲۰۲۲ میلادی به تعداد ۱۴۱۱۴۹ نفر رسید، در واقع در دوران حزب عدالت و توسعه تعداد کارکنان سازمان دینانت ترکیه حدوداً دو برابر شده است که نشان از توجه به گسترش کمی نیروی انسانی این سازمان در دوران قدرت اسلام‌گرایان در ترکیه دارد [۲] و [۸].

۵-۳. نهادینه کردن اسلام از طریق نظام آموزشی

بنا به نظر کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه،^۲ مدارس امام خطیب، دانشکده‌های الهیات و مراکز آموزش قرآن، نقش مؤثری در زمینه نهادینه کردن اسلام در کشور ترکیه از طریق آموزش دارند. یکی از سیاست‌های اصلی دولت حزب عدالت و توسعه در جهت اسلامی سازی کشور، رشد و توسعه این نهادها و برطرف کردن مشکلات آنهاست. همان گونه که ذکر شد، مدارس امام خطیب در این دوران رشد بالایی داشتند، به شکلی که تعداد این مدارس از ابتدای دوران دولت حزب عدالت و توسعه تا سال ۲۰۲۰ میلادی، حدوداً ۱۰ برابر شده و همچنین تعداد دانش‌آموزان این مدارس نیز به یک میلیون و سیصد هزار نفر، یعنی حدود ۲۰ برابر، افزایش یافته است. در واقع دولت حزب عدالت و توسعه مشکلات پیش روی این مدارس را تا حد امکان برطرف کرده و در جهت تقویت آن گام‌های مثبتی را برداشته است. علاوه بر مدارس امام خطیب، دانشکده‌های الهیات نیز از نظر کمی و کیفی رشد قابل توجهی در این دوران داشتند و نقش پررنگی در تولید علوم اسلامی و گفتمان سازی اسلامی ایفا می‌کنند. پیرامون مراکز آموزش قرآن نیز می‌توان گفت که قبلاً سازمان دینانت ترکیه ورودی جدی به آموزش قرآن نداشت، اما اخیراً به شکل گسترده‌ای در حال توسعه مراکز قرآنی و کلاس‌های آموزش قرآنی است. همان گونه که بیان شد کلاس‌ها و دوره‌های قرآنی در طول دوران دولت حزب عدالت و توسعه ۵ برابر شد و از این جهت رشد چشمگیری داشته است. همچنین یکی از سیاست‌های آموزش دینی ترکیه برای نهادینه کردن اسلام، آموزش‌های دینی و تربیت اسلامی از سنین کودکی است^۳ و فعالیت‌های دینی، آموزشی و تربیتی سازمان دینانت ترکیه بر روی کودکان از سن حدوداً ۶ سالگی و حتی کمتر شروع می‌شود.^۴ همچنین آنچه امروزه در برنامه‌ها و عملکرد سازمان دینانت ترکیه مشاهده می‌شود این است که سازمان دینانت به شدت به دنبال کادر سازی و پرورش مدیران اجرایی برای اداره امور مملکت در آینده است. ترکیه تا پیش از حزب عدالت و توسعه تفوق دانشگاه الازهر مصر را در آموزش عالی علما پذیرفته بود و معمولاً طلاب و علما برای کسب مدارج عالی به این دانشگاه می‌رفتند اما در طی حاکمیت حزب عدالت و توسعه تلاش شد تا خود ترکیه مهد پرورش علما در طراز جهان اسلام باشد.

۵-۴. فعالیت برون مرزی دینی و تبلیغی در راستای توسعه قدرت نرم ترکیه

سیاست برون مرزی دینی و تبلیغی کشور ترکیه عمدتاً مثبتی بر افزایش قدرت نرم این کشور بوده است. کشور ترکیه سعی می‌کند، از طریق انواع فعالیت‌های دینی و تبلیغی و وجهه مثبتی در بین مسلمانان جهان پیدا کند. در این راستا کشور ترکیه توجه بالایی به ظرفیت‌های فرهنگی خود - اعم از ظرفیت زبانی در کشورهای ترک‌زبان آسیای میانه و قفقاز و ظرفیت تاریخی در کشورهای به وجود آمده از عثمانی - برای توسعه فعالیت‌های برون مرزی دینی و تبلیغی در سایر کشورها دارد. عمده فعالیت‌های برون مرزی دینی و تبلیغی ترکیه در قالب اعزام رایزن امور دینی و نماینده سازمان دینانت ترکیه، کمک‌های بشردوستانه و خیریه، دیپلماسی مسجد،^۵ بنیاد معارف و ایجاد دانشکده‌های الهیات در

۱. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با حسن صفرخانی، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۱۰۹۷-۱۶۲۰۰/۱: ۸۲-۱۶۲۰۰.

۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای نشست تخصصی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۱۰۹۷-۱۶۲۰۰/۱: ۸۲-۱۶۲۰۰.

۳. براساس آمار منتشر شده سال ۲۰۱۴ میلادی، توسط اداره کل تعلیمات دینی تعداد کودکان چهار تا شش ساله قرآن آموز به حدود نیم میلیون نفر رسیده است [۷].

۴. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدیقی زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۱۰۹۷-۱۶۲۰۰/۱: ۸۲-۱۶۲۰۰.

۵. با تلاش بنیاد دینانت ترکیه، تاکنون ساخت ۱۰۳ باب مسجد در خارج از کشور به پایان رسیده است و ۲۴ باب مسجد در ۱۴ کشور از جمله آمریکا، هائیتی، انگلیس، روسیه، بلاروس، کریمه، قبرس، ژاپن،

خارج از کشور^۱ صورت می‌پذیرد^۲ [۹].

به نظر می‌رسد هدف اصلی کشور ترکیه از فعالیت‌های برون مرزی دینی و تبلیغی، علاوه بر بسط گفتمان اسلامی مدنظر ترکیه، کسب مشروعیت دینی در کشورهای جهان اسلام است. در واقع کشور ترکیه از ظرفیت مشترک دینی در کشورهای اسلامی و فعالیت‌های دینی و تبلیغی در این بستر فرهنگی مشترک، در جهت تقویت وجهه و تصویر خود به عنوان یک کشور پیشرو، موفق و رهبر در جهان اسلام استفاده می‌کند. به تعبیر دیگر سیاست فعال دینی و تبلیغی کشور ترکیه ابزار مناسبی است که بتواند تا حدی مشروعیت دینی دوران عثمانی را احیا کرده و خود را به عنوان مرکزیت کشورهای اسلامی معرفی کند.

۵-۵. سیاست تقویت جماعت‌ها از طریق افزایش توان اقتصادی آنها

با توجه به اینکه طریقت‌ها و جماعت‌ها به عنوان مهم‌ترین ظرفیت‌های دینی غیردولتی و غیررسمی کشور ترکیه هستند، رویکرد دولت بدان‌ها و چگونگی سیاستگذاری پیرامونشان از اهمیت بالایی در امر سیاستگذاری دینی و تبلیغی این کشور برخوردار است. رویکرد دولت حزب عدالت و توسعه به جماعت‌ها و طریقت‌ها مثبت بوده و همواره در راستای تقویت‌شان گام برمی‌دارد. زیرا این گروه‌های مذهبی مهم‌ترین حامیان دولت اسلام‌گرا در میان توده مردم ترکیه هستند. در این راستا، دولت حزب عدالت و توسعه از طریق ابزارهای اقتصادی، سیاست خود را در قبال طریقت‌ها و جماعت‌ها پیاده می‌کند. دولت زمینه توسعه شرکت‌ها و شرکت‌های مادر اقتصادی^۳ متناسب به این جماعت‌ها را فراهم می‌آورد، از این‌رو روز به روز بر قدرت آنها افزوده می‌شود، البته منظور از افزایش توان اقتصادی جماعت‌ها، به معنای افزایش توان اقتصادی پیروان جماعت است که کل آن جماعت نیز از انتفاع اقتصادی آن سود می‌برند. این جماعت‌ها با توجه به افزایش توان اقتصادی، به دنبال ایجاد رسانه مخصوص به خود رفته و صاحب رسانه شدند و بر این اساس قدرت نفوذشان بیش از پیش شد. بنابراین سیاست دولت در خصوص افزایش توان اقتصادی جماعت‌ها نوعی مداخله برای افزایش قدرت و دایره نفوذ آنهاست. با توجه به زمینه‌سازی صورت گرفته توسط حزب عدالت و توسعه در جهت گسترش فعالیت‌های اقتصادی و رسانه‌ای این گروه‌های مذهبی، حضورشان در مسائل سیاسی نیز جدی‌تر شد.^۴

۵-۶. سیاست اسلامی سازی جامعه با رویکرد اسلام اجتماعی

دولت حزب عدالت و توسعه با توجه به اینکه جریان اسلام‌گرا است، همواره در راستای توسعه گفتمان اسلامی در داخل و خارج ترکیه سیاست‌هایی را دنبال می‌کند. مهم‌ترین مؤلفه گفتمان اسلامی سازی آنها را می‌توان دال مرکزی «اسلام اجتماعی» (پایین به بالا) دانست که در عرض رویکرد اسلام سیاسی (بالا به پایین) قرار دارد. به طور کلی با وجود اینکه اغلب حاکمان و افراد ذی نفوذ در دولت حزب عدالت و توسعه، شریعت‌مدار و متدین بوده و علاقه‌مند به گسترش ارزش‌های دینی هستند، اما در عین حال مدعی حکومت اسلامی نیستند. در واقع دولت حزب عدالت و توسعه ادعای ورود اسلام به عرصه حکمرانی و قوانین را ندارد و در چارچوب حاکمیت سکولار سعی در توسعه گفتمان و فرهنگ اسلامی دارد. این در حالی است که در رویکرد اسلام سیاسی بحث حکومت اسلامی مطرح بوده و تمام سعی حاکمان در این است که قوانین و اصول حکمرانی بر مبنای اسلام و شریعت باشد. بر این اساس کشور ترکیه همواره خود را به عنوان یک کشور دموکراتیک اسلامی معرفی کرده که اسلام‌گرایی در این کشور با رهیافت دموکراتیک پیگیری می‌شود و سیاست اسلامی سازی جامعه را نیز در این چارچوب پیش می‌برد. بنابراین می‌توان سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه را در چارچوب رویکرد اسلام مدنی و اجتماعی دانست که به دنبال اسلامی سازی جامعه و کشور از مسیر دموکراتیک است.^۵

فیلبین، فلسطین، سومالی، جیبوتی، قزاقستان و قرقیزستان در اختیار مسلمانان قرار گرفته است [۴].

۱. برخی از اقدامات در این زمینه عبارتند از: ایجاد دانشکده الهیات باکو در سال‌های ۱۹۹۳-۱۹۹۲ میلادی، افتتاح دانشکده الهیات در شهر اوش قرقیزستان با همکاری دانشگاه آنکارا در سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۳ میلادی، افتتاح دانشکده الهیات در دانشگاه مخوم قلی ترکمنستان در سال‌های ۱۹۹۴-۱۹۹۵ میلادی که توسط دانشگاه اولوداغ بورسا اداره می‌شود، افتتاح دانشکده الهیات در افغانستان و داغستان در سال‌های ۱۹۹۷-۱۹۹۶ میلادی، افتتاح دانشکده الهیات در قرقیزستان در سال‌های ۱۹۹۸-۱۹۹۷ میلادی که با همکاری دانشگاه قرقیزستان و دانشکده الهیات دانشگاه سلجوق ترکیه اداره می‌شود و سایر اقدامات اینچنینی در ایجاد دانشکده‌های الهیات [۹].

۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدقی‌زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰/۱۱: ۸۲. p.

3. Holding

۳. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با محمود صدقی‌زاده، رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰/۱۱: ۸۲. p.

۴. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای مصاحبه حضوری با ابوالحسن خلیج‌منفرد، رایزن فرهنگی اسبق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰/۱۱: ۸۲. p.

۵-۷. ترویج مذهب اصلی کشور در چارچوب اسلام مدرن

با توجه به اینکه درصد بالایی از جمعیت مردم ترکیه پیرو مذهب سنی حنفی هستند،^۱ سیاست دینی و تبلیغی کشور ترکیه نیز عمدتاً مبتنی بر ترویج این مذهب در داخل و خارج از کشور است، البته این سیاست با رویکرد آزادی نسبی دینی و مذهبی، در چارچوب مفهوم آزادی لیبرالیستی و همچنین نگاه تساهلی به اسلام که ریشه در اندیشه‌های عرفانی و صوفی دارد، قابل تفسیر است. با توجه به اینکه نظام آموزش دینی در ترکیه به صورت مدرن بوده، به طور کلی به اسلام مدرن و به دوری از سلفی‌گری تمایل دارند که آزادی دینی و مذهبی برایشان محترم بوده، اما در عین حال گسترش و ترویج مذهب سنی حنفی به شکل ضمنی مورد تأکید ایشان است. یکی از مسائل اساسی جهان اسلام در طول تاریخ متأخر چالش‌ها و تضادهای حوزه سنت و مدرنیته است. با در نظر داشتن این نکته، شایان توجه است که تفسیر اسلام در کشور ترکیه عمدتاً مبتنی بر اسلام مدرن است و این به معنای ترکیب سنت و مدرنیته به شکل خاص خود است که در آن می‌توان هم مسلمان بود و شریعت اسلامی را رعایت کرد و هم از ابزار مدرنیته استفاده کرد. بر این اساس کشور ترکیه در حال ارائه مدلی ویژه و مخصوص به خود از اسلام است که از یک سو متصل به مذهب سنی حنفی بوده و از سوی دیگر با پدیده مدرنیسم سر سازش دارد.

۵-۸. سیاست کنترلی و همراهِ سازی علویان

سیاست دولت در قبال علویان عمدتاً با دو ابزار آموزش دینی در مدارس و حمایت اقتصادی سازمان دیانت ترکیه از مراکز علویان صورت می‌پذیرد. به طور کلی در دوره دولت حزب عدالت و توسعه توجه بالایی به آموزش دینی و شریعت در مدارس صورت می‌پذیرد. آموزش‌های دینی مدارس به علویان، مبتنی بر مذهب سنی حنفی بوده و از این رو آموزه‌های دینی و مناسک علویان در مدارس ترکیه مهجور است. شایان ذکر است که علویان به دلیل اینکه نسبت به مظاهر شریعت (همان آداب و رسوم دینی مانند نماز و روزه) بی تفاوت بوده و خود را باطنی و اهل طریقت می‌دانند (بدان معنا که از نظر آنها غالباً راه وصول به حقیقت سیر درونی است)، در قبال آموزش‌های دینی و شریعت که توسط دولت در مدارس ارائه می‌شود، مقاومت دارند و همچنین با توجه به اینکه پیش از دوران دولت حزب عدالت و توسعه، جریان سکولار نسبت به آموزش دینی و شریعت کم توجه بودند، از این حیث علویان در آن دوران رضایت بیشتری از سیاست آموزش دینی در مدارس داشتند. بنابراین آموزش‌های دینی در مدارس در دوره حزب عدالت و توسعه کار کرد یکپارچه سازی هویتی داشته است. علاوه بر این، حمایت‌های اقتصادی سازمان دیانت ترکیه از مراکز علویان موجب گسترش نظارت و اثرگذاری دولت و این سازمان در ساختار علویان شده و همچنین حاکمیت از این طریق کنترل بیشتری بر روی علویان پیدا کرده است. دولت حزب عدالت و توسعه، «طرح گشایش علوی» را در چارچوب رویکرد دموکراتیک دولت ترکیه به مسائل شهروندان علوی و به منظور از بین بردن شکاف‌های دینی و مذهبی علویان با جامعه ترکیه در پیش گرفت. در این طرح وعده دولت اجازه ظهور و بروز بیشتر به علویان در مدارس و فعالیت‌های دینی بود که با وجود این به نظر می‌رسد، عملاً تحولی چندان جدی و مهمی در این حوزه صورت نگرفت و مطالبات علویان همچنان به قوت خود باقی ماند. در نتیجه سیاست دولت در قبال علویان ترکیه، همواره کنترل فعالیت‌های آنها و همچنین همراهِ سازی آنها با فرهنگ دینی و مذهبی اکثریت جامعه ترکیه است.^۲ در واقع سیاست نوع‌ثمانی‌گرایی حزب عدالت و توسعه، خاطرات تلخ دوران عثمانی را برای علویان زنده کرده است، به ویژه آنگاه که نام سلاطین عثمانی که بیشترین ظلم را بر علویان روا داشته‌اند بر ابنیه و طرح‌های دولتی اطلاق می‌شود.

۱. براساس پژوهش علمی «حیات دین در ترکیه» که توسط سازمان دیانت ترکیه صورت پذیرفته، ۹۹/۲ درصد از مردم ترکیه مسلمان هستند که از این میان ۷۷/۵ درصد حنفی، ۱۱/۱ درصد شافعی، ۰/۱ درصد حنبلی، ۰/۰۳ درصد مالکی و ۱ درصد نیز مذهب خود را تشیع اعلام کردند، همچنین ۶/۳ درصد اعلام کردند که منسوب به هیچ مذهبی نیستند و ۲/۴ نیز نمی‌دانند منسوب به چه مذهبی هستند [۹].

۲. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای نشست تخصصی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۹۷، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰۰/۱۱۰۸۲-۱. p.

پیش از ورود به بحث و نتیجه گیری، لازم به ذکر است که با توجه به تفاوت‌های اساسی فرهنگی، دینی و سیاسی کشور ترکیه با ایران که ریشه در سطره اندیشه جدایی دین از سیاست (سکولاریزم) در نظام سیاسی کشور ترکیه دارد، هدف اصلی این گزارش الگوبرداری از سیاستگذاری این کشور نبود، بلکه صرفاً مطالعه و بیان تجربیات سیاستگذاری در حوزه دین و تبلیغ این کشور و تبیین نحوه مواجهه آن در تنظیم روابط بین نظام‌های سنتی دینی خود با نظام‌های اجتماعی مدرن است. در همین راستا، بر اساس شواهد بدست آمده، نظام سیاستگذاری ترکیه توانست که در کشاکش بین سنت و مدرنیته به الگویی از احیاء کارکرد اجتماعی نهاد دین دست یابد که مطالعه این الگو می‌تواند برای مسیر پیش‌روی سیاستگذاری حوزه دین و تبلیغ در ایران تجربه‌های فراوانی داشته باشد.

بر اساس آنچه که بیان شد، بازیگران غیررسمی و همچنین رسمی حوزه دین در کشور ترکیه در کنار هم ساختار دینی این کشور را به وجود می‌آورند. بررسی نوع ارتباط، کنش و کارکرد هر یک از نظام‌های ذیل نهاد دین در کشور ترکیه، ما را به سوی فهمی عمیق، درست و مطابق با واقع از ساختار دینی و ارائه تحلیل ژرف‌اندیشانه از سیاست‌های این حوزه هدایت می‌کند. مبتنی بر نگاه کلان به ساختار دینی کشور ترکیه می‌توان به برخی از نکات اشاره داشت. ساختار غیررسمی، غیردولتی و سنتی حوزه دین در کشور ترکیه که عمدتاً طریقت‌ها و جماعت‌های اسلامی را شامل می‌شود، نقش اصلی در پیوند جامعه دینی مدرن ترکیه با جامعه سنتی عثمانی داشته و از این حیث به عنوان یک نهاد سنت پایه، اندوخته تاریخی دینی این کشور را به هویت دینی امروز پیوند می‌دهد. شایان ذکر است که این ساختار سنتی عمدتاً در سطح فرهنگ عامه مردم حضور پررنگ داشته و از این حیث ضامن حیات دینی شهروندان ترکیه در بطن زندگی‌شان است. در ابتدای جمهوری که محدودیت‌های دینی و مذهبی شدت داشت و نظام خلافت عثمانی بر چیده شده بود، این ساختار سنتی دینی در کشور ترکیه بود که نقش اصلی در حفظ گفتمان اسلامی در این کشور را بر عهده داشت و به شکل غیرعلنی و در بطن زندگی عامه مردم دین را زنده نگه داشت و زمینه را برای بازگشت دین به عرصه حکومت و اجتماع، البته این بار در چارچوب دولت سکولار فراهم آورد.

۶-۱. فرایند سیاستگذاری (پیش از شکل‌گیری نظام جمهوری تاکنون)

علاوه بر نظام‌های سنتی، غیررسمی و غیردولتی دینی در کشور ترکیه که بیان شد، نهادهای رسمی و دولتی، عمدتاً زاینده نظام جمهوری بوده یا حداقل در این دوران به شکل اساسی بازتعریف شده و در ساختار بندی نوینی ارائه گشتند. در رأس نهادهای رسمی و دولتی کشور ترکیه، سازمان دیانت قرار دارد که به نوعی متولی امور دینی و تبلیغی این کشور محسوب می‌شود که در سال ۱۹۲۴ میلادی تأسیس شد. این سازمان که وارث سازمان مشیخت در دوران خلافت عثمانی است، در اوایل تأسیس ترکیه مدرن به منظور کنترل و مدیریت فعالیت‌های دینی و مذهبی در چارچوب اندیشه سیاسی لائیک ایجاد شد، هر چند پس از روی کار آمدن جریان اسلام‌گرا (حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ میلادی)، این سازمان تغییر کارکرد پیدا کرده و به عنوان نهادی معرفی می‌شود که در حقیقت وظیفه بسط گفتمان اسلامی را دارد. نهاد مسجد نیز مهم‌ترین مرکز ارائه خدمات دینی به مردم ترکیه است که از نظر ساختاری ذیل سازمان دیانت ترکیه قرار داشته و در سبک مدیریتی آن، نظم و چارچوب بوروکراتیک به شدت محسوس است. تولید اندیشه و معنای دینی در کشور ترکیه نیز عمدتاً از طریق مدارس امام خطیب (تأسیس ۱۹۲۴ میلادی) و دانشکده‌های الهیات (تأسیس ۱۹۵۷ میلادی) صورت می‌پذیرد که هر دو در چارچوب آموزش مدرن قرار دارند، از این حیث برای درک نظام معنایی دینی کشور ترکیه باید بر روی این دو نهاد تمرکز داشت، همچنین این دو نهاد، تأمین نیروی انسانی سازمان دیانت ترکیه را نیز صورت داده و از این حیث مأموریت کادر سازی برای ساختار دولتی نهاد دین را نیز انجام می‌دهند. بنیادها و انجمن‌های دینی ترکیه نیز که مهم‌ترین آن بنیاد دیانت (تأسیس ۱۹۷۵ میلادی) است، در ارائه خدمات دینی و کمک به سازمان دیانت ترکیه فعالیت دارند. نهادهای رسمی دینی کشور ترکیه که پیش از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه بیشتر بر روی کنترل فعالیت دینی و مذهبی ساختار سنتی دینی تأکید داشتند، زین پس [باروی کار آمدن اسلام‌گرایان در سال ۲۰۰۲ میلادی] سعی در تقویت این ظرفیت سرکوب شده در طول تاریخ جمهوری دارند. به بیان دیگر در دوران حزب عدالت و توسعه همزمان با سیاست تقویت ساختار سنتی دینی این کشور، دولت سعی دارد تا دایره نفوذ آنها را در جامعه و حتی در دولت، بیش از پیش کند.

۱. بیات، م. نامه دفتر مطالعات فرهنگ و آموزش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی برای نشست تخصصی با کارشناسان حوزه دین و فرهنگ ترکیه. مخاطب نامه: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۴۰۲، ۱۱۰۹۷، ۱۶۲۰۰/۱۶۲-۱۸۲، ۱.

۶-۲. سیاست‌گذاری متمرکز دینی با محوریت سازمان دیانت

با وجود اینکه ساختار غیررسمی، غیردولتی و سنتی دینی در کشور ترکیه از تکثر و تنوع بالایی برخوردار است، اما در عین حال ساختار رسمی و دولتی دینی در این کشور دارای ساختاری متمرکز است. بر اساس بررسی‌ها و مطالعات صورت گرفته در این گزارش، «تمرکز ساختاری»، «دال و مفهوم مرکزی سیاست‌گذاری کلان دینی و تبلیغی کشور ترکیه است که بسیاری از سیاست‌های دینی در دوران اسلام‌گرایان (حزب عدالت و توسعه) نیز بر روی این اصل اساسی سیاست‌گذاری استوار است. به تعبیر دیگر تمرکز ساختار دولتی حوزه دین با محوریت سازمان دیانت ترکیه، مهم‌ترین رکن و نقطه عطف سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی این کشور محسوب می‌شود.

مهم‌ترین تجربه سیاستی این گزارش ناظر بر تمرکز ساختاری دستگاه‌های دولتی فعال در زمینه خدمات دینی و تبلیغی است. سازمان دیانت ترکیه با توجه به اینکه زیر نظر ریاست جمهوری تعریف می‌شود و به شکل مستقیم با بزرگ‌ترین مقام اجرایی کشور ارتباط دارد، سیاست دینی و تبلیغی با سیاست‌های کلان کشور همسوی بوده و این موضوع باعث افزایش همکاری، هماهنگی و انسجام بین دستگاهی می‌شود. سیاست دینی اتخاذ شده توسط سازمان دیانت ترکیه، به عنوان سیاست دینی و تبلیغی کل دولت و کشور محسوب شده و بر این اساس کل فرایند سیاست‌گذاری دولت در حیطه خدمات دینی و تبلیغی دارای رویه واحد یکپارچه و مشخصی است. یکی دیگر از ویژگی‌های ساختار متمرکز دولتی در حوزه دین و تبلیغ، شفافیت بالا، هم در تقسیم وظایف و هم در گزارش عملکرد است. در واقع از یک سو با وجود سازمان متولی امر، تقسیم کار به شکلی شفاف و دقیق توسط این سازمان صورت پذیرفته و از این حیث تعدد سازمانی و دستگاه‌های موازی در حیطه سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی به چشم نمی‌آید، در حقیقت موازی کاری در فعالیت‌های دولتی در حوزه دین و تبلیغ دیده نمی‌شود و هر بخش از ساختار دولتی در حوزه دین و تبلیغ در این کشور وظایف خاص خود را ایفا می‌کند. از سوی دیگر با توجه به اینکه سازمان دیانت به عنوان متولی امور خدمات دینی و تبلیغی کشور ترکیه محسوب می‌شود و ساختارهای ذیل آن نیز دارای تقسیم کار شفاف هستند، همواره گزارش عملکرد دقیقی از کلیه فعالیت‌های دینی توسط این سازمان ارائه می‌شود که قابل ارزیابی و بررسی است و همچنین با توجه به مشخص بودن مسئولیت‌ها و عملکرد سازمان و بخش‌های مختلف آن، پاسخ‌گویی در قبال عملکرد موضوعیت داشته و مورد اتمام است.

۶-۳. تأمین اقتصادی مردمی با محوریت بنیاد دیانت

علاوه بر این موضوع، یکی دیگر از تجربیات موفق در حوزه سیاست‌گذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه، فعالیت‌های بنیادها و انجمن‌های خیریه و در رأس آنها بنیاد دیانت ترکیه است که ظرفیت اقتصادی مناسبی برای فعالیت‌های دینی و تبلیغی دارد. همان‌گونه که بیان شد، بنیاد دیانت ترکیه به عنوان یک الگوی موفق، از طریق کمک‌های مردمی، فعالیت شرکت‌های تجاری منتسب به خود و حمایت‌های دولتی، اقدامات مختلفی برای ترویج اسلام در ابعاد فرهنگی، عمرانی، آموزشی و اجتماعی صورت می‌دهد. این بنیاد به دلیل اینکه از نظر حقوقی یک نهاد خصوصی است، درگیر بسیاری از مشکلات بوروکراتیک نشده و با حفظ اصل مردمی بودن به فعالیت‌های خود می‌پردازد و همچنین به عنوان یک ساختار کمکی و همسو در کنار سازمان دیانت ترکیه، اقدامات مختلفی در حوزه دین و تبلیغ انجام می‌دهد. این بنیاد ارتباطات گسترده‌ای با دستگاه‌ها و مجموعه‌های دینی و تبلیغی در داخل و خارج ترکیه دارد و عمدتاً در راستای سیاست کلی دینی و تبلیغی ترکیه و به شکل هم‌افزا با سایر نهادها مشغول به فعالیت است. یکی از سیاست‌های دینی و تبلیغی دولت، تسهیل امور این نوع نهادها و همچنین تقویت آنها بوده است که عدم دریافت مالیات از بنیاد دیانت ترکیه نمونه‌ای از حمایت‌های دولتی محسوب می‌شود.

۶-۴. سیاست دینی فعال در خارج از کشور

کشور ترکیه عمدتاً در دوران دولت حزب عدالت و توسعه توجه بالایی به فعالیت‌های دینی در خارج از کشور داشته است. بهره‌گیری از «دیپلماسی مسجد» یکی از راهبردهای اساسی دولت برای فعالیت دینی و تبلیغی در کشورهای مختلف بوده است. دیپلماسی مسجد شامل ساخت و مرمت مساجد به شکل گسترده و همچنین مدیریت آنها و اعزام امام جماعت و مبلغان دینی به این مساجد است. این مساجد عمدتاً مروج مذهب سنی حنفی (مذهب اصلی کشور ترکیه) بوده و سبک اداره آنها نیز به شکل مدیریت مساجد ترکیه است. علاوه بر این، ایجاد ساختار «رایزنی امور دینی» موجب تقویت همکاری بین‌بخشی و افزایش انسجام و نظم به فعالیت دینی در سفارتخانه ترکیه در کشورهای اسلامی شده است. در واقع رایزنی امور دینی، نماینده سازمان دیانت در سفارتخانه‌های ترکیه در کشورهای اسلامی است. افزون بر این، برخی اقدامات دولت ترکیه در راستای سیاست دینی فعال در خارج از کشور شامل ایجاد دانشکده‌های الهیات در خارج کشور، تأسیس مدارس

بین‌المللی امام خطیب، کمک‌های بشر دوستانه در کشورهای بحران زده، تأسیس مراکز اسلامی، اتخاذ مواضع حمایتی از مسلمانان جهان مانند فلسطین و همچنین برگزاری و حضور فعال در همایش‌های بین‌المللی اسلامی می‌شود که موجب تقویت چهره دینی و کنشگری فعال کشور ترکیه در جهان اسلام شده است.

منابع و مآخذ

- [1]. حکیم‌پور، علی. (۱۳۹۷). نگاهی به ترکیه. تهران: مؤسسه فرهنگی، هنری و انتشارات بین‌المللی الهدی.
- [2]. Akyüz, İ (2017). Türkiye'de Uygulanan Din Politikaları İçin Bir Tipoloji Denemesi. Siyaset, ekonomi ve yönetim araştırmaları dergisi. Cilt: 5, Sayı: 1. 143-164.
- [3]. Kaçar, Y (2020). Diyanet işleri başkanlığı cami yapımı ve bakımı fonu bütçe ve muhasebe düzeni. The Journal of Social Science, 4(8), 705-719.
- [4]. Yılmaz, Ö & Koçak, İ (2022). Kadim Bir Gelenekten Yeni Bir Yapılanmaya: Bir Cumhuriyet Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı. Demokrasi Platformu Dergisi. 11/37: 244- 281.
- [5]. مقدم، علیرضا. (۱۳۹۶). بنیاد دیانت ترکیه. دانشنامه جهان اسلام (جلد ۲۲). تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی. صص: ۳۹۵-۳۹۸.
- [6]. Toprak, B (1981). Islam and Political Development in Turkey, E. J. Brill, Leiden.
- [7]. گزارش نگاهی به تغییرات و تحولات سازمان امور دیانت ترکیه از بدو تأسیس تا سال ۲۰۲۳ میلادی: سازمان امور دینی - دیانت به عنوان یک نهاد بین‌المللی. گزارش وابستگی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در استانبول. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی. ۱۴۰۲.
- [8] Diyanet İşleri Başkanlığı (2023) 2022 Yılı İdare Faaliyet Raporu.
- [9]. دیدبان، حسن. (۱۳۹۷). رساله پایان مأموریت نمایندگی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ارزروم ترکیه (مردادماه ۱۳۹۷). مرکز مطالعات راهبردی روابط فرهنگی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- [۱۰]. خلیج منفرد، ابوالحسن. (۱۳۹۸). اقتدار طولانی یک حزب (از برآمدن حزب عدالت و توسعه تا کودتای نافرجام). تهران: نشر فلات.
- [۱۱]. خلیج منفرد، ابوالحسن. (۱۳۹۵). اقتدارگرایی اردوغان و حزب عدالت و توسعه و پیامدهای آن در ترکیه. نشریه جستارهای سیاسی معاصر. شماره ۴. صص ۹۱-۶۷.
- [۱۲]. شکاری نیری، جواد. (۱۳۹۶). سلطان احمد، مسجد و مجموعه. دانشنامه جهان اسلام (جلد ۲۴). تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی. صص: ۲۱۴-۲۱۰.
- [۱۳]. فولادی، محمد و حسینی، فاطمه‌سادات. (۱۳۹۶). سیر تطور تمدنی و معماری مسجد ایاصوفیه. نشریه معرفت. شماره ۲۴۱. صص: ۸۵-۹۴.
- [۱۴]. گزارش نگاهی به شبکه مدارس امام خطیب در راستای رشد علمی دانش آموزان همگام با توسعه گرایش دینی. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- [۱۵]. کجاداغ، ابوالفضل. (۱۴۰۰). طریقت‌ها و جماعت‌های مهم در ترکیه. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- [۱۶]. طریقت‌های دینی ترکیه. گزارش رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در آنکارا. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- [۱۷]. ارکان، مائده. (۱۳۹۵). برخورد ایدئولوژی‌ها در ترکیه از عثمانی‌گرایی تا اسلام‌گرایی مدرن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- [۱۸]. زورخر، اریک‌جی. (۱۳۹۷). تاریخ نوین ترکیه. ترجمه حسن حضرتی و نفیسه شکور. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- [۱۹]. اییاف، هلن رز. (۱۳۹۵). جنبش گولن: تحلیلی جامعه‌شناسانه از جنبشی مدنی که ریشه در اسلام دارد. ترجمه فیروزه درشتی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- [۲۰]. پیروزفر، مهدی. (۱۳۹۶). گفتمان‌های سیاسی در ترکیه معاصر. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی. دانشگاه امام صادق (ع).
- [۲۱]. زارع، محمدرضا. (۱۳۸۷). علل رشد اسلام‌گرایی در ترکیه. تهران: اندیشه‌سازان نور.
- [۲۲]. شیخ‌الاسلامی، محمدحسن و نوری، حامد. (۱۳۹۶). دیپلماسی عمومی (جلد ۲). تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

گزیده سیاستی

دستگاه سیاست‌گذاری دینی-تبلیغی ترکیه، با تمرکز ساختاری نهادهای دینی دولتی حول محور سازمان دیانت، مبتنی بر ظرفیت دینی، تبلیغی و اقتصادی بنیاد مردمی دیانت ترکیه، موجب بوجود آمدن ساختاری هماهنگ، همگرا، شفاف و یکپارچه، با قالبی دولتی-مردمی شده است.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، رویروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۳۰۰۰ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۵۸۵۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وبسایت: rc.majles.ir